No. ४-ग-१ ६२४३

Title प्रत्यक् तत्त्व प्रदीपिका

Author चित्सुख मुनिः

Extent १२५ पत्र Age सं. १८८२

Subject वेदान्तः

प्रत्यक्तत्व प्रदीपिका जो ठाकर स्टाईनके सूचीपत्र पर १६०५ नंबर पर जमाई
वह जीर्ण होगयी है इसलिये उसकीजगह यह पुस्तक नयी लिखाई जाकर दाखिल

श्रीरघुनाथ पुस्तकालय करायी गयी सं. २२ कार्तिक प्र. २

॥ अथ प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका प्रथमोपरिच्छेदः प्रारम्भः ॥

पत्र संख्या १२४

प्र॰कृ॰ ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥ त्वं माम्यंतरगभूमिभावनिगदं व्याख्यानतद्वैभवो यः पंचा द्वीपि-
१ ननपांचजन्यवपुषा व्यादिष्टविश्वात्मनः प्रह्लादाभिहितार्थतत्सगुणमिलद्दंष्ट्रप्रमाणं
हरिः सो व्याद्घः शरदिंदुसुंदरतनुः सिंहादिचूडामणिः १ ज्योतिर्यद्वातितृणाम्नर्व्या
सशंकरेशाद्धितं ज्ञानोत्तमाख्यं तं वंदे सत्यानंदपयोदितम् २ विघ्नानि पातिव्रा
तध्वांतध्वंसप्रगल्भवाचालीं क्रियते चित्सुखमुनिना प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिकाम्
विदुषाम् ३ प्रमाणनखनिर्भिन्नमहामोहामरारये नमस्कुर्मो नृसिंहाय स्वप्रकाश
चिदात्मने ४ कोयं स्वप्रकाशशब्दार्थः किं स्वप्रकाशे प्रकाश्येति स्व
प्रकाशः स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति वा सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वं वा स्व
सत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविरहित्वं वा स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं वा ज्ञान
विषयत्वं वा ज्ञातविषयत्वे सति अपरोक्षत्वं वा व्यवहारविषयत्वे सति

ज्ञानाविषयत्वंवा स्वप्रतिवद्धव्यवहारेसजातीयपरानपेक्षत्वंवा अवेद्यत्वेस
तिअपरोक्षव्यवहारविषयत्वंवा तद्योग्यत्वंवा ११ नाद्यः वेद्यस्यापि
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् न द्वितीयः कर्मकर्तृभावविरोधे
नलक्षणस्यासंभवित्वात् न तृतीयः प्रदीपादेः सजातीयप्रकाशाप्र
काश्यस्यापिस्वयंप्रकाशत्वेनलक्षणस्यातिव्याप्तेः घटादेरपि सजातीय
प्रकाशाप्रकाश्यस्य स्वप्रकाशत्वप्रसंगाच्च नहि प्रदीपादौ ज्ञानेवा घ
टत्वादिजातिरस्ति येन घटादय्यु सजातीयप्रकाशाप्रकाश्याभवेयुः स
त्तया सजातीयत्वंतत्राप्यस्तीतिचेन्न विशेषणवैयर्थ्यात् सत्ताविर
हिणः प्रकाशस्यैवाभावात् प्रकाशाप्रकाश्यत्वमित्येतावतैव चरिता
र्थत्वात् न चतुर्थः सुखादावतिव्याप्तेः सुखादेरपिस्वसत्तायांप्रकाश

प्र॰कृ॰ व्यभिचारात् न पंचमः प्रदीपादावतिव्याप्तेः प्रदीपादेरपि स्वव्यवहारहेतुत्वात् प्रदीपि॰
२ प्रकाशत्वाच्च अयत्नान्व्यवहारहेतुप्रकाशत्वे तदपि न अनुव्यवसायेऽप
तिव्याप्तेः तस्य वेद्यत्वेपि व्यवसाययत्नान्व्यवहारहेतुप्रकाशत्वात् प्रदी
पज्ञानमिदमिति व्यवहारहेतौ प्रदीपप्रकाशेऽतिव्याप्तेश्च किंच व्यवहार
हेतुत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः शुक्तिरजतादावव्याप्तेः नाद्विती
यः तत्रोपलक्षितस्य तस्यापि विशेषणत्वे प्रागुक्तदोषानुषंगात् स्वरूप
मात्रत्वे तु ज्ञानं प्रकाश इत्येव स्यात् तथा च लक्षणासिद्धिः नापि षष्ठः
स्वयंप्रकाशत्वसाधकानुमानागमादिज्ञानविषयत्वेन लक्षणस्यासंभवि
त्वात् तस्याप्यविषयत्वे कथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः नापि सप्तमः अविष
यत्वस्यैवासंभावितत्वेन निरस्तत्वात् विषयत्वशब्देन कर्मविवक्षायामुक्त

मतानुसारिणामात्मन्यतिव्याप्तेश्च तस्य शाब्दकतयाऽसिद्धस्याविषयत्वे
व्यपरोक्षतयानिरंगीकारात् नाप्यष्टमः प्राचीनदोषानुषंगात्
शुक्तिरजतादिसंसर्गेऽतिव्याप्तिर्वादिनामतिव्याप्तेश्च तस्य व्यवहारवि
षयत्वेऽपि तैरपरोक्षतयाऽविषयत्वानंगीकारात् नापि नवमः स्वप्रतिबद्धव्य
वहारसजातीयव्यवहारानुपेतत्वस्य प्रदीपादौ चक्षुरादौ चभावेनातिव्या
प्तेः स्वतया सजातीयत्वविवक्षायां तु व्यवहारस्य स्वतया सजाती
यादृष्टादिजन्यस्य तदपेक्षत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वप्रसंगः ना
पि दशमः अवेद्यत्वेऽनुमानादिगोचरतयाऽकथ्यानवस्तारप्रसंगस्य
दर्शितत्वात् अपरोक्षव्यवहारविषयत्वमिति विशब्देन प्रत्यक्षतया
विषयत्वस्य कंठोक्तत्वात् तद्विपरीतावेद्यत्वाभिधाने मेमातः वंध्ये

प्र·कृ· ंत्रिवर्षा घाता स्वरूभृति प्रलयामो लेषव्याप्तेश्च तदा व्यवहारस्यैवाभावे र प्रदीपि·
३ नत्वाद्विषयत्वाभावात् नाप्येकादशः उक्तव्यवहारयोग्यताया ध
र्मित्वेष्वहेतुत्वादितामपासिद्धांतापातात् स्वरूपेन ज्ञानस्वभावस्यात्म
व्य नां वहारनिरूपणीयत्वात् सप्रतियोगिकत्वप्रसंगः तेष्वेन स्वयंप्रका
शत्वलक्षणं पर्यवसानं नापि प्रमाणाप्राप्त्या अनुभूतिरनुभूतिव्यवहा
रहेतुः प्रकाशः अनुभूतित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यनुमानं प्रमा
णं तत्र चासिद्धविशेषणः पक्षः अनुभूतिव्यवहारस्य हेतुभूत आ
कोशः परेषामपि हि प्रसिद्धः नतानुभूतेस्वत्वस्वरूपत्व प्रतितोपपद्यते न
चानुव्यवसायज्ञानेसाध्यस्यासिद्धत्वात् तेलाघवासिद्धसाधनता नेत्स्वरू
पस्यैवासमतत्वेनतस्य धर्मिताग्रतानंगीकारादिति चेत् मैवं अनुभूतिव्यवहा

रस्यहेतुत्वम्अतः प्रकाशोयत्रसिद्धत्वहेतोरुक्तौकेवलव्यतिरेकित्वव्याकोपात्
व्यवृत्तौसपक्षाप्रवेशिनोऽसाधारणानैकान्तिकत्वापातात् वृत्तावपि
तागोसिद्धसाधनतापातः परिहरन्नाह नचत्वत्पक्षासिद्धत्वमात्रेण पर
सिद्धस्य वादि धर्मिणि सिद्धसाधनतया: परिहारः अन्यथाख्यात्यप्रकृत्यपप्ना
ख्यातिवादिभिः केनचिद्रजतनारजतत्वानुद्य पुरोवर्तिविषयत्वे साध
धितेवेदान्तिनाचानिर्वचनीयपुरोवर्तिरजतविषयत्वेन सिद्धसाध
नत्वेऽपि हिनेनास्माकं नासिद्धमिति वचनमात्रेणान्यथाख्यातिवादि
नस्मरितार्थी भवेयुः अन्यथानिर्वचनीयवादिनं प्रतिपक्षंप्रयोग
स्तत्पक्षसिद्धसाधनतापत्तेः नहिनुव्यवसायवाधितं प्रत्यक्षंप्रयंप्र
योगोनस्यात् तागोसिद्धसाधनत्वप्रसंगात् स्वपरप्रकाशवादिर

प्र० कृ०
४

तं प्रति चासिद्धसाधनत्वादप्रयोग इति परकीलाव एव स्यात् अथ विवादप प्रदीपि:
दपदेनानुव्यवसायस्य व्यवच्छेदयत्नास्य धर्मितागतेतिमतिः तथापि त
स्य साध्यविशेषणप्रसिद्धिस्थलत्वेनाभ्युपगमात् हेतोः केवलव्यतिरेकि
त्वाल्लाभस्तदवस्थः इतरेतरनंगीकारे च नाविशेषणाप्रसिद्ध्युपपत्तिः अथ
परं प्रत्येवतस्य प्रसिद्धिस्थलता नास्ति प्रति केवलव्यतिरेकिणः प्रयो
गायोगः किंच व्यवहारहेतुत्वस्य प्रकाशाविषयो भूतायां केवलव्यतिरे
त्वदलावात् स्वयंप्रकाशत्वेनाव्यवः व्यवहारहेतुत्वयोग्यतायाश्च स्वरू
पातिरिक्तायां स एव दोषः अथ परतः उपलाधितप्रकाशत्वमेव सा
ध्यम् तथाप्युपलाधितत्वस्य साध्यांशे लाभ स एव दोषः अनंतर्ली
वे च प्रकाशस्वरूपतायां एव साध्यत्वात् तस्याश्चान्यत्राप्रसिद्धत्वात्

नकेवलव्यतिरेकानुमानावकाशः एतेनानुभूतिरननुभाव्या अनुभूतित्वा
दित्यादिप्रयोगोपि परास्तः तत्राप्यप्रसिद्धविशेषणतायाद्दुःपरिहरत्वात्
ज्ञानवेद्यं वस्तुत्वात् घटवदिति प्रयोगसंभवाच्च न च हेत्वासिद्धिः सत्ताधि
करणत्वलक्षणवस्तुत्वस्यावधीरितकाल्पनिकोल्पितविशेषस्यानु
त्वात् भूतित्वादिवत्तत्र हि पपत्तेः ननु किमिदमसाध्यमानं वेद्यत्वं वास्तव
मुतावास्तवं आद्ये हि व्यवहारिकमपारमार्थिकसाधारणं आद्ये साध्यविकलः
निदर्शनीकृतस्य भुवि सिद्धसाधनत्वामिति चेन्न मैवं घटादेरिव व्यवहारिकप्र
माणसिद्धवेद्यतापादनेपि स्वप्रकाशत्वासिद्धेः किंच अनुभूतिपदं स्व
गोचरगोचरज्ञानाजन्यपदत्वात् कुंभपदवत् ननु किमनुभवगोचरस्फार
वेदनाविषयमात्रमुच्यते किंवावाच्यार्थः आद्यलक्षणावा नत्वावन्न

अ॰ कृ॰
५

यश्च द्वितीयोऽसिद्धसाधनतापत्तेः अभ्युपेयत्वेहि अनुभूतिशब्दवाच्यस्या अद्वीपि॰
न्तःकरणवृत्तिविशेषस्य स्वज्ञानस्वज्ञानगोचरता स्वतीयेस्मरख्यार्थवि
वक्षया प्रयुक्तगंगादिपदे व्यभिचार इति चेन्नैवं लक्षकपदं पक्षीकृत्य लक्ष
कपदत्वेन गंगादिलक्षकपदं वक्तृस्वज्ञानजन्यत्वानुमानात् किंच
अनुभूतिपदाभिधेयस्य स्वप्रकाशत्वमभिधीयते तद्बहिःकरणलक्ष
स्य तावदपसिद्धान्तापातात् नाद्वितीयः प्रतिवाद्यंप्रत्यक्ष
प्रसिद्धेः सकलधर्मातीतस्य द्वितीयस्यानुभूतिपदलक्ष्यस्य प
रैरनंगीकारात् नच स्वप्रकाशतायासाहित्यमाणेनैवधर्म्यं च स
तिवसाधकाभावादेव न तत्सिद्धिरिति विशेषोपातिवृदाता कृतयत्नः
पाशारज्ज्वादिस्थलप्रातीविस्तरेण अत्रोच्यते अपरोक्षव्यवहृतेयो

ग्यस्याधीपदस्य नः संभवे स्वप्रकाशस्य लक्षणासंभवः कुतः न तावत्स्व
यंप्रकाशे लक्षणासंभवः अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यतायाः स्व
लक्षणत्वात् नैवयोग्यतालक्षणधर्मांगीकारे अव्याप्तिर्मोक्षदशायां
दृत्तसंभवात् अपसिद्धान्तापत्तिश्चातिशंकनीयं योग्यत्वात्यंताभा
वानधिकरणत्वस्य तत्त्वात् रूपवत्वात्यन्ताभावानधिकरणस्य द्रव्यत
वत्तेन तत्राव्याप्तिर्नाप्यपसिद्धान्तः कल्पनिकधर्माणां संसारदशाया धः
मभ्युपगमात् अक्षमाभवतः केयं साधकत्वप्रकल्पते किंनपश्य
सि संसारं तत्त्वैवाज्ञानकल्पितमिति सुरेश्वराचार्यवचनात् १ आनं
दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा हि तेपि च पादिकाचार्यवच
नाच्च मोक्षदशायां च विवादितधर्माभावापि कदाचित्सत्त्वेन तदत्यं १

प्र॰कृ॰
६
तप्वा

6

ताभावानधिकरणत्वस्य गुणाश्रयो द्रव्यमितिवाक्ये सिद्धेः अपरोक्षव्यवहा
रयोग्यघटादावृत्तिव्याप्तिपरिहारार्थमवेद्यत्वे सतीति विशेषणं नचैता
वदस्त्वैकलक्षणमितिवाच्यं सतिधर्मादिष्वतिव्याप्तेः ननुतेषामप्या
गमवेद्यत्वात्तावेद्यत्वमितिचेन्न मैवं फलव्याप्यत्वलक्षणावेद्यत्वस्य
तत्राभावात् तत्रविशिष्टशब्दप्रमाणवलात्तदाकारधीवृत्तिः सम्भ
लासमात्रादेवतत्रव्यवहारयतिवेदवादिनां प्रक्रिया नच योगिप्रत्यक्षा
गम्यतयाऽपरोक्षत्वधर्मादीनां चोदनैकप्रमाणवेद्यत्वात्तेषां ने
चैतावतासर्वदर्शित्वाभावो योगिनां सर्वदर्शित्वशब्देन योग्यसर्व
द्रष्टृत्वस्यविवक्षितत्वात् यत्राप्यतिशयो दृष्टः सस्वार्थानतिलं
घनात् दूरसूक्ष्मादिदृष्टौस्यान्नरूपे श्रोत्रवृत्तिताइतिन्यायात् क्व

प्रदीपि॰

त्र धर्माद्यवच्छेद धर्म्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीति विशेषणे न
त्वज्ञानांतःकरण नेत्र धर्मोष्ठादिषु शुक्तिरजतादिषु च लक्षणगति व्या
प्तिस्तदवस्था तेषामपि फलव्याप्यत्वाभावेनावेद्यत्वात् अहमज्ञ इ
त्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाच्चेति चेत् सत्यं. अवेद्यत्वेपि तेषामपरो
क्षव्यवहारयोग्यतानतेषां अध्यस्ततयैव तेषामसिद्धेः नन्वेतेषाम
परोक्षामिति व्यवहारदर्शनान्नयोग्यत्वान्न कल्पनीयेति चेत् मैवं
रजताद्यव्यवहारायोग्येषु शुक्तिशकलादौ रजताद्यव्यवहारदर्शनात्
नन्वेवं सति अवेद्यत्वविशेषणस्य न व्यावर्त्यमस्ति त्वन्मते घटा
देरपि अध्यस्ततया अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात् मैव व्यवहा
रदशायां तेषां प्रत्यक्षप्रमाणविषयाणां अपरोक्षव्यवहारयोग्य

प्र॰ टी॰
७

7

तांगीकारात् तथाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वमेवलक्षणमस्तु व्यभिचाराभावादिति चेत् प्रदीपि॰
न सत्यं अपरोक्षज्ञानविषयत्वेनैव घटादेः परोक्षत्वांगीकारात् दत्तापि तत्र व्या
त्याभासात् इति विभ्रमो माभूदिति तु व्यवहारेणैव भ्रान्तिवादिनामपि संप्रतिप
न्नेन तत्स्वरूपस्फुटीक्रियते इति न कश्चिद्दोषः कथं तर्हि अवेद्यस्य व्यवहारयोग्यत्वमि
ति चेत् किमिदमवेद्यत्वे व्यवहारविषयत्वं न स्यादित्यनिष्टप्रसंजनं उत तत्र व्यव
हारविषयत्वात् वेद्यत्वानुमानं नाद्यः आपाद्यापादकयोरुभयोरपि परेषा
मप्रसिद्धेः नेतरः तस्य प्रतिसाधननिरसनसमये निराकरिष्यमाणत्वात् तस्मा
दनाविलम्ब प्रकाशलक्षणं १ प्रमाणमपि अनुभूतिः स्वयंप्रकाशा अनुभूति
त्वात् यत्रैवं तत्रैवं यथा घट इत्यनुमानं न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं यतः
सामान्यतोऽनुमानेन प्रसिद्धेऽपि विशेषणे कथं कथय पक्षोऽयमप्रसिद्धवि

शेषपूरणः १ तथाहि वेद्यत्वं किंचिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मत्वात्
घटोल्लावदिति सामान्यतो दृष्टानुमानेनानिर्धारितधर्मिविशेषवृति
त्वस्य वेद्यत्वधर्मस्य प्रसिद्धत्वात् केवलव्यतिरेकिणः चोभयवादिसं
प्रतिपन्नापरोक्षव्यवहारयोग्यानुभूतिविशेषाविलक्षणताया एवसम्भ
मारणसात् नाप्रसिद्धविशेषणता यद्यपि पक्षे असम्भाहित प्रसाधि
तत्वाविरुद्धमवयोग्यमिति सामान्यव्याप्तिः इत्याद्युक्तिरनुलाव्यालव
तिनवाति वादिविप्रतिपत्ते सपक्षे सत्त्वसंभावनयाति असमीहित प्र
द्विपर्यय सत्तोस्त [illegible] स्य सामान्यतो मानयोग्यत्वाधिगमात् विशेषधर्मा
णापेक्षायां व्यतिरेकिण उपन्यासात् नाप्रसिद्धविशेषणता अन्य
थाकथमपि घटादीनामप्रद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेनेत्यायिकादयोपि

प्र॰कृ॰
८

8

साधयेयुः अष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्यस्य प्रसिद्धावप्रसिद्धविशेषणता प्रसिद्धौ
च हेतोस्तत्र द्रव्यान्वयव्यतिरेकितया केवलव्यतिरेकित्वासंभवात् अप्रसिद्धौ
चाश्रयासिद्ध्या साधारण्यानैकान्तिकतापत्तेः नचैवं सति अप्रसिद्धविशेषणतायामप्यहे
षणतापत्तिः उक्तसामान्यतोदृष्टानुमानगोचरत्वासंभवे शेषवद्विषयेणाहि
स्विताभूरित्यादौ तस्याः सावकाशत्वात् अपवादायघटेन ह्युदात्तत्वसामान्यविष
त्वात् तदधिकरणान्यः पदार्थत्वात् पटवदित्यादिमहाविद्याप्रयोगेष्वप्येवं पक्षप्र
सिद्धिरप्यूहनीया नाप्रसिद्धविशेषणतापि अन्वितेः प्रसिद्धत्वात् अत एव ४
नाश्रयासिद्धिरपि हेतोः नापि स्वरूपासिद्धिः कल्पितव्यक्तिभेदे तद्वस
वंसस्य सामान्यस्यैव उभयत्र सामान्यस्याभ्युपगमे दृष्टान्ताविरोधात् मि
कल्पितस्यापि प्रतिवादिकस्य साधकत्वसंभवात् न च प्रतिवाद्यसिद्धि

ना

तै घ्यनुभूतित्वसामान्यस्याभ्युपगमात् नचकल्पिताकल्पितत्वदे धर्म्याद्वेतोरन्य
तरासिद्धिराशंकनीया अवधीरितकल्पिताकल्पितत्वविशेषस्यानुभूतित्वमात्रस्योभ
यवादिसिद्धत्वात् अन्यथाधूमवत्त्वादौ वर्णितदेशावच्छिन्नत्वादिविकल्पे
नासिध्याद्युद्धारपरिहरत्वात् नचव्याप्यत्वासिद्धिः सोपाधिकस्याव्याप्यत्वात् के
वलव्यतिरेकिण्युपाधेरसंभवात् उपाधिर्हि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्या
पकः सचान्वयव्यतिरेकीकार्य्यधर्मः सपक्षकेवलव्यतिरेकिणि पक्षव्यतिरि
क्तभूमौ साध्येनान्वयी स्यात् नचपक्षे साध्येतरन्याय्यः तत्र साध्यस्याप्यसंदि
ग्धत्वात् निश्चये चासिद्धत्वेन सपक्षोहि न स्यादिति किमुपाधिः करिष्यति पक्षेचोपाधे
र्वृत्तौ साधनव्यापकता च दुर्वारा नचसाध्यसद्भावे मानं उपाधिः साध्याभा
वे काशीति उपाधिर्भविष्यतीति वाच्यं तदा धियत्रोपाधिरस्ति तत्र साध्यं नास्ती

प्र.कु. त्रिसाध्याभावस्यागमकत्वेकृतोपाधिरेष्टव्यः अन्यथोपाधिसहावेपिसाध्या प्रदीपि
९ भावेव्यापकतयानवर्त्तेनैवेउपाधिसहावेसाध्यंस्यात् तेद्यनपत्ते नत्रो
पाधिसहावेतस्यसाधनव्यापकत्वप्रसंगात् तस्मादत्यंत्रोपाधित्वेसा
ध्यस्यसत्त्वस्यादितिवाच्यं तथाचकेवलव्यतिरेकित्वभंगप्रसंगः अत
एवानुभूतिर्विद्यावस्तुत्वाद्घटवदितिकेवलान्वयिनानुमानेनाहिस्वयंप्रकाशत्व
व्यतिरेकोवक्तव्यः तत्रनतोपाधिःसंभवति साधनाव्यापकत्वस्यवक्तुमशक्
२ यत्वात् नदेवंतासिद्धोहेतुः नापिविरुद्धः वुधेषुविपतेषुअनुभावित्वहे
तोरदृष्टेः नाप्यनैकांतिकः विपत्ताभावत्वेरव नाप्यसाधारणः सपक्ष
भावात् विपक्षेवाधकतर्काभावात्संदिग्धानैकांतिकत्वमितिचेत् मैवं अनु
भूतेरनुभाव्यत्वेअनवस्थापातात् तथवाच्यं अववयवेद्यत्वाभावान्न

न वस्तु व्यवहारस्य तत्स्वरूपसत्तामात्रेणोपपत्तेरिति तद्विषयप्रमाणानुदयेऽपि तत्स
त्तायाश्चापि त्रातिप्रसंगात् मैवं व्यवहारस्यानुपपत्तिसिद्धेः अथ यदाकदाचित्तत्सं
ज्ञाजिज्ञासोदये व्यवहारादिनामैव चिह्नलिंगेन सापि प्रमीयत इति मत्वा तत्र घट इति
घटमनुलक्षामीति चानुभूतिव्याप्तिरिक्तायास्तु तदनुभूतिपरंपरावगाहिकाय
याः कस्याश्चिदनुभूतेरनुभवगोचरत्वात् मैवं इत्थं तदनुभूतेस्तत्सत्ताभ्युपग
त= मे प्रमेयसत्तायाअपि त्याभ्युपगमोपपत्तौ प्रमाणगवेषणावैयर्थ्यापा
तात् न चापि च प्रमाणगवेषणया पूर्वोक्तानवस्था तदवस्थैव स्यात् अ
पसारस्वाविषयप्रमाणमंतरेण स्वभावभेदापदवस्त्वाविषयभेदव्यवहारजन
यत् जनयत्यपि मैव नाहिंत्यास्वयग्रहणमितिव्यर्थानुभूतिपरंपराभ्युपग
तिः तदेवमनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽनुभूतिस्वरूपासिद्धिप्रसंगस्यैवापत्तेर्वा

प्र॰ स्फु॰ १०

10

नु

धकत्तर्कत्वात्तु संदिग्धानैकांतिकत्ता किंचानुभूतिरर्थप्रकाशनसमये यदिन प्रदीपि॰
प्रकाशेत तस्याः सत्यनंतरक्षणे जिज्ञासोस्तत्र संदेहो विपर्ययो वा विपरीतप्रमा को
दियात् नच कश्चिद्घटमद्राक्षीन्नो वाभवामिति पृष्टोनंतरक्षणे संदिग्धो वि
पर्यस्यति संविद्भाव वा प्रामिणोति किंतु निश्चितोस्त्येव इदमहमद्राक्षमिति
तेन प्रकाशमानैवानुभूतिरर्थव्यवहारजनयतीति युक्तम् नच स्वरूपा
दिवदन्याधीनप्रकाशत्वेपि संप्रयोगाद्यविषयत्वोपपत्ति मातिधार्मिता
न घटवदवश्यवेद्यत्वेन वस्त्वादीत्स्यात् किंच येन मनःसंयोगेन घटानुभू
तिर्जनिता तेनैवानुव्यवसायस्यापि जन्म उत्तसयोगान्तरेण नाद्यः अ
नुव्यवसायप्रतिकर्मकारकत्तयाजनकस्य व्यवसायस्य तेज्ञत्वानुव्य
वसायस्य वयोगपद्यायोगात् कारणस्य प्रत्ययपर्यायेसामर्थ्यानगीका

रात्र यतेसमवायिकारणभेद एव ज्ञानभेदहेतुरभ्युपेयते अन्यथापेक्ष
रणि यांतरासंभवेन युगपदेव घटपटकुंभवस्मरणाद्योरनुभवो नुरस्य चक्षुर्विष
यस्येन्द्रियान्तरप्रसंगात् अक्रमात्कारणात्कार्यभेदक्रमायोगात् बाह्य
सामग्र्येवहेतुरक्रमभेदेन कार्यक्रमाभ्युपगमे युगपदेव संघयुक्ते घट
पटादिषु युगपदेवानेकज्ञानजन्मप्रसंगात् नद्वितीयः घटज्ञानोदय
समयेमनसि क्रियातततोविभागस्ततः पूर्वसंयोगविनाशस्ततउत्तरसंयो
गोत्पत्तिस्ततो ज्ञानान्तरमित्यनेकक्षणविलंबेनोत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य
परोक्षतयापूर्वज्ञानग्राहकत्वानुपपत्तेः किंच चक्षुरादिवत्प्रकाशमान
स्यैव ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तज्ञानजन्मनेनार्थव्यवहारहेतुत्वाभावात् जडा
नांच परस्परं वा प्रकाशमानत्वायोगात् ज्ञानमपि प्रकाशते चेत् किमपि न

न

प्र·कृ· प्रकाशेतेति जगदांध्यप्रसंगः इत्यादिविपक्षबाधकस्तर्कोऽवसेयः ननु घटज्ञानवानहमस्मि प्रदीपि·
१९ ज्ञातो घट इति प्रत्ययेनैवानुभूतेर्वेद्यत्वप्रतीतेः कालात्ययापदिष्टतेति चेन्न न वेद्य
त्वव्यतिरेकेण तस्याः स्वतःस्फुरणतापत्त्या तद्व्यवहारोपपत्तेः किंच विदितो घट
इत्यत्रानुव्यवसायेन घटस्यैव विदितत्वमवसीयते न तेन ज्ञानवित्तेः विदितत्वस्य ज्ञान
विशेषणत्वात् अपि चानुभूतेरन्यप्रत्यक्षतायामपि तत्र तस्य तदेकैकत्वदर्शना
व्यात्तस्याप्रत्यक्षीकरणात् न प्रत्यक्षज्ञानविरुद्धता अन्यथानुव्यवसायेन व्य
वसायस्य स्वविशेषितवेद्यत्वग्रहणे विशेषणतया तस्यापि स्वविद्यत्वापत्त्या
त्र सोऽगृहीतमत्वानुपातिप्रसंगः न च वेद्यत्वापादकवस्तुत्वाद्यनुमानविरोधः
व्याप्तिग्रहणासिद्धेः तथाहि वस्तुत्वाद्वेद्यत्वसा[illegible]यत्तायत्र वस्तुत्वं तत्र वेद्य ५
इति व्याप्तिरभ्युपेया तथासत्यस्याव्याप्तेर्ग्राहिका सा संविद्व्याप्तिग्रहणसमये स्फुर

त्तिनवा आद्यस्यैवस्फुरणेसौगतमतान्नमतस्वप्रकाशत्वापत्तिः तत्स्फुर
णस्य स्वहेतुतायामत्र पतंजलीकारेवेदांतसिद्धांतालिमतस्वयंप्रकाशत्वंत्वपा
स्युपगतंस्यात् द्वितीयेतुसंविल्लक्षणवस्तोविशेषणस्यास्फुरणादेवसर्वो
याप्ति पसंहारवत्तीरुवास्तामियात् तत्रकुतोनुमानप्रसरःकुतस्तरांच प्रकृतहेतोःस
प्रतिसाधनता अपिच महत्वाद्यातितायाव्यभिचारात् नैयायकाद्यभिमतवेद्य
त्वस्यापिधर्मितयात्यंताभावप्रतियोगित्वात् अबाधस्यापिकस्यचित्संभवेकेवल न
त्वाद्देः केवलान्वयित्वेनाभिमतस्यापिहेतोः संभावितविपक्षतया विपक्षबाधकत
र्कमन्तरेणाप्रयोजकत्वात् नसत्वभूतेरवेद्यत्वेवस्तुत्वानुपपत्तिः स्वतःसिद्ध
तायामपितदुपपत्तेः लब्धत्वन्यायविषयत्व हेतुमरपिपक्ष्याकृत्तीयं नच
X पदत्वेनलब्धविषयज्ञाननन्यत्वमनुमेयं हेतोरसिद्धत्वात् नसत्वभूतिपदस्यानुभूति
लक्षक कृ

लक्षयतीतित्वयाभिमतं तद्वाचकत्वेनस्वीकारात् किंचलक्ष्यस्तान शब्देनलक्ष्य
कर्म्मकंस्फुरणम् किंच तद्विषयमत्रस्फुरणमात्रं किंवातद्विषयान्तःकरणवृ
त्तिर्विवक्ष्यते नाद्यः अतीतानागतलक्षकपदेष्वव्यभिचारात् नेतरासिद्धसाधन
त्वात् अस्तिहितत्स्वभावस्यापिस्फुरणस्यव्यवहारजनकत्वेनतद्विषयत्वं अ
स्तिचस्फुरणमात्रमनुभूतेःस्फुरणरूपत्वात् तदाकारतायाश्चान्तःस्वीकाराच्च अ
नुभूतिपदवाच्यस्यलक्ष्यस्यवास्वप्रकाशत्वमित्यापिविकल्पोनुपपन्नः उभयवा
दिसंप्रतिपन्नस्फुरणमात्रस्यस्वप्रकाशत्वप्रतिपादनात् अन्यथावेद्यत्वसाध
नेपित्वयापिविकल्पोनुपपन्नः उभयवादिसंप्रतिपन्नवास्यविकल्पस्यदुःपरिहरत्वा
त् नन्वेवमपिघटःस्वप्रकाशोघटत्वात् यत्रैवंतत्रैवंयथापटइत्याभाससमा
नयोगक्षेमताहेत्वोरितिचेत् मैवं पृथुबुध्नोदराकारस्यघटशब्दवाच्यस्यस्य

धर्मरूपादिमत्त्वस्य तु: स्पर्शनप्रमाणासिद्धत्वेन संमतस्य स्वप्रकाशत्वसाधने प्रत्य
क्षाविरोधात्‌ अन्तद्विषयस्य चाप्रसिद्धत्वेन धर्म्यसिद्धेः नचात्राप्यवेद्यस्यानु
भूतित्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं तथासति तस्यावेद्यत्वावेद्यत्वयोर्वादिनां विप्रति
पत्त्यभावप्रसंगात्‌ नचैवमुलपतः पाथारज्ञ: अनुभूतेः प्रमाणजन्यस्फुरणा
श्रयतया स्फुरणकर्मतया वा घटादिवद्विषयभावाभावेपि प्रमाणजनितावृति
कारणवृत्तिव्याप्यत्वेन विषयतायाः कारेपि स्वप्रकाशता व्याघातात्‌ उक्तवृत्तिव्याप्यत्वेपि
स्फुरणाश्रयत्वाभावादसाधनेन प्रामाणिकत्वापि केवलव्यतिरेकाभावात्‌ अती २
तानागतयोः स्फुरणविरहिणि कवृत्तिव्याप्ययोर्भावे प्रामाणिकत्वाभ्युपगमा
त्‌ चेष्टादिलिंगकानुमानविषयस्यापि परज्ञानस्य स्वाश्रयं च विषयं वा परोक्षव्य
वहारजननेऽज्ञानान्तरानिरपेक्षतया स्वप्रकाशतापत्तेश्च किंच त्वज्ञानं तत्त्वापरोक्ष
त्वा

प्र॰कु॰
२२

13

व्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यं न भवति ज्ञानत्वात् इत्यस्मदीयज्ञानवत् न च तदसम प्रदीपि॰॰
वेतत्वमन्यसमवेतत्वं वोपाधिः साध्याव्याप्तेः त्वदीयधर्मधर्म्यादिषु त्व
त्समवेते [illegible]ध्यसमवेते षु च परमाण्वादिष्वसाध्यस्य सद्भावेनोपाधेरभा
वात् न च ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमुपाधिः ममापरोक्षव्यवहारयो
ग्यत्वादिदं ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सत्यवेद्यं न भवति घटवदिति व्यति
रेकेऽज्ञानेतरत्वस्यैवोपाधित्वात् विवादपदानि ज्ञानानि घटज्ञानान्यत्वे
सतीव यत्तानाधिकरणानि ज्ञानत्वात् घटज्ञानवत् न च घटज्ञानत्वमुपाधि
शरीरिजन्यत्वोपाध्यावद्वच्यापिविशेषणत्वात् तस्मान्निगलितसकलक
लंकमनुभूतेः स्वप्रकाशत्वानुमानमिति सिद्धं एतेनैवात्मनोपि स्वप्रकाशत्वं व्याख्यातं नात्र
तत्राप्याहि चिद्रूपत्वादकर्मत्वात् स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः आत्मनः स्वप्रका

ज्ञातं कोतिविकारयितृ ह्यात्मा: आत्मा संविद्रूपः संवित्कर्मतामंतरेण परोक्षत्वात्सं-
वेदनवदिति प्राभाकरास्त्वनुमानात् घटतज्ज्ञानयोः संबंधः आत्मनिष्ठः
ज्ञाननिष्ठत्वात् यद्विषयत्ववदिति नैयायिकादीनां त्वनुमानादात्मनश्चिद्रू-
पत्वसिद्धिः विपक्षे चात्मनाऽसंशयाविपर्यासगोचरत्वापत्तिर्बाधिका न ह्यात्म-
न्यहमस्मि नवेति कश्चित्संदिग्धे नवाहमिति वा विपर्यस्यति नचैतत्स्वप्रकाश-
ज्ञानरूपतामंतरेणावकल्पते नचांतरेणापि ज्ञानरूपतां दुःखादिवेदनवदु-
पपद्यत इति शंकनीयं नैषां स्वसत्तायां ज्ञानाव्यभिचारात्तदुपपत्तेः नचा-
त्मन्येवमभ्युपगम्यमाने स्तंभस्याभावप्रसंगात् नच ज्ञानात्मनोः संबंधः
अनात्मवृत्तिज्ञानवृत्तित्वात्सत्तावदिति शंकनीयं ज्ञानमेवात्मेत्यभ्यु-
पगच्छतां ज्ञानात्मनोः संबंधस्यैवाभावादाश्रयासिद्धिः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो

प्र॰ कृ॰ विघ्नत्रशति दृष्टहस्त्योः संबंधः स्यातित एवाधिगतत्वं इतिमानमनोहरकाभः प्रति ष्ठेपदि प्रश्नपि॰
१४ त्तिचेन्न मेवं स्यात्तेर्लोकप्रसिद्ध संबंधात्तुवाद्न दृष्टेविनाश्यत्वाभावस्मात्प्रति
पादनपरत्वात् म्रप्राप्त्योहि शास्त्रम पर्थवदितिन्यायात् मुख्यार्थेहत्त्वस्य
त्तिविरोधात् राहोश्शिर वड्डपचारेणापि संबंधस्यात्ते रनुपपत्तेश्च नचानयो
लुल्यवलत्वया विपर्ययः नपरत्वात्त स्य त्वाविशेषोपपत्ते उपक्रमोपसंहा
रादिषड्विधतात्पर्यलिंगोपेत्त्वं स्यात्ते लोकप्रवाहपादोपजीवित्वेसव कार्यं
घस्यात्ति नवाधेन देवदत्तस्यगंतुरित्तिवदृष्टहस्त्योरित्ति दृष्टत्वपायाहस्तइति तद्
णोवाधोदृष्टान्तस्यविपरीतोपोनास्त्तीति सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या संबंध
संभवे वैयधिकरण्यपरत्वकल्पनायोगात् नदृष्टे स्यात्परपक्षेपितत्सामानाधिकरण्यं इ-
त्याधिकरण्येष्यतः कारणपदेशाम त्वपायाहस्तयोर्दृष्टेतिवापरिणामितौत्त:

कारणस्य द्रष्टुः साक्षिभूतायाः दृष्टेस्तस्या विपरिलोपो वास्तीति वा अ
पेक्ष्य अकल्पनानुरूपसंभवति सर्वदृष्टगुणागुणभावेन सर्वदृष्टकल्पना अविदित
मीमांसा कृतेति स्येव परं प्रमाणतो किंच जीवेश्वरयोर्भेदमभ्युपगच्छताम
नित्यदृष्टिसंबंधः कस्येत्यत्र इति विविच्यतां नतावज्जीवस्य तस्यानित्य
त्वानभ्युपगमात् नापीश्वरस्य मैत्रेयीब्राह्मणे नवा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवति इत्यादिना पतिजायादिप्रियसंबंधितजीवस्य पंचात्तस्येव
चैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यत्र वस्तु
तः प्रतिपाद्यमानत्वात् विनाशमार्धाकोशाविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छि
त्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति यत्र द्वैतं न पश्यति पश्य चैतद् दृष्टं यतः पर
पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इत्यविनाशित्वोपपादनात्

प्र॰ कृ॰ ज्योतिर्ब्राह्मणेऽवजागरायवस्थोपन्यासपुरःसरं अथयत्रसुप्तोनकंचनका प्रदीपि॰
१५ मंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यतीतिश्रुतिसंप्रसादावस्थामभिधायेयं हेतत्राप
प्युपलभ्यत्वे तत्रापश्यतीतिनहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइति विशेष
विज्ञानाभावेपिस्वरूपविज्ञानस्यनित्यत्वप्रतिपादनात् ईश्वरपदेचविशे
षविज्ञानाभावस्यवक्तुमयुक्तत्वात् तस्यसर्वदासर्वज्ञत्वात् सुषुप्त्या
द्यवस्थाभावाच्च तस्मात्ज्ञानात्मनोःसंबंधोनात्मानित्यत्वमनुमान॰
मा श्रयासिद्धमितिसिद्धाय गुणत्वादनित्यत्वात् ज्ञानमात्मा न भवति
रूपादिवदितिपक्षपातत्सर्वमन्यत्रराशीकृत्यायापोस्यग्रपघुटन्नेज्ञानयोः
संबंधःरूपज्ञाननिष्ठः ज्ञाननिष्ठत्वात्सत्त्वावाचपदेचजानामीतिप्रत्ययस्य
निरालंबनत्वप्रसंगोवाधकइतिचेत् मैवं रूपज्ञानयोःसंबंधोद्रव्यनिष्ठो

ज्ञानानिष्ठत्वासंतावदिति प्रतियोगिसंभवात् जानामीति चानुभवस्या
न्तःकरणवृत्त्याश्रयप्रमातृविषयतयाप्युपपत्तेः विज्ञानमानंदं ब्रह्म
प्रज्ञानं ब्रह्म ज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्यश्चात्मनो ज्ञानरूपत्वसिद्धिः न
चाधिकरणपरतया ज्ञानशब्दो योज्यः श्रुतिप्रतीतिविरोधात् तस्मा
त्सा धर्मोऽपि रूपत्वादिति कर्मत्वाद्यात्मनः स्वप्रकाशत्वं वेद्यत्वस्वा
श्रयज्ञानविषयतया कर्मकर्तृभावविरोधप्रसंगात् न च सुखमहं वि
शिदृश्याहं सुखीत्यादिज्ञानकर्मत्वं केवलस्य चकास्ति त्वमित्याकारभेदादवि
रोधो गमनादिक्रियायामपि केवलस्य कर्तृत्वं गमनविशिष्टाकारेण च कर्म
त्वामित्याकारभेदेनाविरोधात् कर्मकर्तृभावविरोधस्य सर्वत्राच्छेदप्रसंगात्
न चापि तात्मनः स्वप्रकाशत्वं तदर्थसंवेदनाश्रयतयापि स्फुरणोपपत्तेः

प्र. क्रं.
१६
८
16

नचास्य क्रियाफलभाजापि कर्तृत्वं परस्य समवेतत्क्रियाफलशालित्वाभावात् तेनात्मा प्र.वि.
नस्य प्रत्यक्षोपि समान जानातेः सदा सकर्मकतया कर्मणो व्याप्यस्य तन्निवृत्तौ निव
र्तिरिति चेत् मैवं संविद्व्यतिरिक्तस्य सांविकमेव नैवापरोक्षत्वानियमात् तत्त्वतः क
र्मत्वाभावेत्तनुपपत्तेः संवेदितासंविदो भयत्वयाप्यपरोक्षतानुभवात् किं परोक्ष
त्वात्संवेद्यत्ववादितिनच विषयत्वेवा घकत्वे कोभावः स्वसत्तायाः प्रकाशव्याभिचा
रवतः प्रकाशान्तराधीनत्व्यवहारवत्त्वेके चित् शय्यादिगोचरत्वप्रसंगस्येव
बाधकत्वात् आत्मनो घटादिज्ञानिभास्समानत्वांगीकाराच्च घटादिवदेव वा
नुपत्वमपि प्रसज्येत् तेज्ञानितेरज्ञातेनासमानतायाः एव तत्त्वात् नीरूप
स्य पूर्वस्य चाक्षुषत्वायोगात् आत्मनश्चाक्षुषत्वे नप्रकाशानेके
पि पूर्वात्वा प्रकाशावादितिप्रातिप्रयोगसंभवाच्च अशायपुरुषः स्वपर्ज्या

तिरितिश्रुतेश्चात्मास्वप्रकाशः ननुस्वप्नावस्थामधिकृत्यैवश्रूयते यत्त
त्रत्रमनसोऽपरमात्मस्वयंज्योतिस्त्वं नचमनसोगजाद्याकारपरिण
तस्यावभासकमस्तियेवावच्छेदनात्करणांतराभावाद्वात्मैवस्वयंज्योतिः १
स्यादितिशंकनीयं मनसश्चक्षुरादिवदिंद्रियत्वेनप्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः त
स्मात्मनःसंयोगजन्यज्ञानाधारत्वेनस्वयंप्रकाशत्वाच्च आत्मैवज्योतिरि
त्यभिधीयते ज्योतिःसाधनत्वाद्वा वाचैवायंज्योतिरास्तेत्यत्रप्रकरणप
ठितवागग्न्यादिवत् नचात्मास्वयंज्योतिरिति द्रव्यस्यगुणत्वानुपपत्तिरि
तिचेन्न मैवं यतः संवेद्यस्याश्रयत्वेनविज्ञानासमवायित्वः इंद्रियत्वाऽ
घ्यो वि[illegible]तोवमनः प्रत्यक्षमात्मवत् मनःप्रत्यक्षज्ञानासमवायिकारणा
धारत्वादात्मवदित्यनुमानान्मनसोऽपिप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः नचप्रत्यक्ष

ग्र॰स॰ त्वेसतिहींद्रियत्वव्याकोपः तस्य सा विवेचस्याप्यैंद्रियकज्ञानाविषयत्वेनेंद्रि प्रदीपि॰
१२ यत्वाव्याकोपात् तस्मान्निरस्तं समस्तं कलंकावकाशमात्मनः स्वप्रका
शत्वं तच्चात्मरूपमविद्यापरिकल्पितप्रपंचावभासकत्वादविद्यातमसो निव
त्वा र्त्तकं ब्रह्मज्योतिःशब्दाभिधेयं यच्चाभावरूपं वैशादितमो निवर्त्तते तेजः
गद्यवभासकमादित्यादिज्योतिरिति सिद्धं १ नैतुक्तमोनभावरूपं वैश्ये भा
वेनंत्वभावात् त्राद्रिष्टापिव्यादिद्रव्याणामन्यतमद्रव्यत्वासंभवात् ताय
क्षितिसलिलात्मत्वं चतुर्दशगुणाभृतेजसि एकादशगुणमारिध्वानि
नवगुणमनसि वाष्टगुणनभसि षड्गुणदिक्कालयोः पंचगुणपारविनाशि
तोरन्तरभावात् अंतर्भावेवा तद्वद्गुणवत्वप्रसंगात् आत्मादावंतर्भा
वेनित्यत्वापत्तेर्ज्ञानापिद्वितीयः निर्गुणस्य द्रव्यत्वानुपपत्तौ द्रव्यात्मत्व

स्पर्शवत्त्वस्यानुपपत्तेः नीलोत्पलदलप्रभामिव दृश्योपलभ्यमानं तमः कथं
निर्गुणमिति चेन्न नीलरूपस्य गन्धाद्येकार्थसमवायिनस्तद्द्रव्यस्य त
दभावेभावायोगात् नापि चतुर्द्रव्यान्तर्भावेन तावन्निरवयवत्वे नित्यत्वेनालो
कानिवर्त्यत्वापत्तेः सावयवत्वे च तदारम्भकाणां स्पर्शवत्त्वे तस्मिन्नपि स्पर्शो
पलम्भप्रसंगात् अस्पर्शवत्त्वे च तेषामतो वद्द्रव्यारम्भकत्वायोगात् ना
पि गुणः रूपात्मकविशेषपृथिव्यादित्रितयगुणत्वे च तत्सहचारिणां गुणां
न्तराणामप्युपलब्धिप्रसंगात् नापि नतोन्नतत्वतो गुणः तयो रूपत्वात्
नापि दिक्कालमनसां एतेषां विशेषगुणरहितत्वात् नाप्यात्मनस्तस्य
बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षगुणानधिकरणत्वात् नापि कर्म संयोगविभागयोर
कारणत्वात् नापि सामान्यविशेषसमवायाः तेषां व्यक्त्याश्रयसं

प्र०कृ० वंधिनांउपलब्धिप्रसंगेपि अनुपलंभनियमात् नहि सामान्यस्यैव व्यक्तिविशेष प्रदीपि·
१८ स्यामिव चाक्षुषः समवायस्यैव संवंधी तमसः कश्चिदुपलभ्यते नचास्य
तमस उपलंभसंभवः कडुपलंभकाभावात् नवलोचनमुपलंभकं त
18 द्व्यापारे तदनुपलंभापत्तात् आलि चानिमीलितनयनस्यापि तमः प
श्यामीत्यभिमानः अपि चारूपत्वे रूपवत्त्वे वालोकाजन्यचक्षुर्जन्यसा
क्षात्कारविषयत्वं नस्यात् आलोकसहकृतस्यैव चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यात्
त् नचापि मनस्त उपलंभकं वाह्येंद्रियानिरपेक्षस्य तस्य वहिरप्रवृत्तेः तस्मा
त् यद्यप्यपि भावेष्वनन्तर्भावादभावे चोपलंभकाभावात् तेनतावत्तमःशास्त्री
अत्रोच्यते तमालश्यामलज्ञाने निर्वाधे जायमाने स्फुटो द्रव्यान्तरं तमः
कस्मादकस्मादपलप्यते १ आकाशे हितिमसंतमालतमालश्यामलमिति प्रती

त्रिधर्मः

त्ति नच प्रतीतावेवाधंप्रती[illegible] तद्व्यवहारस्य तत्प्रतीतिमंतरेणानुपपत्तेः नचायमौपचारिक आलोकाभावे आंतत्याभावेपदादौ नीलव्यवहार इवेति युक्तं मुख्ये बाधकाभावात् रूपत्वे रूपवत्वे वा आलोकानपेक्षचक्षुर्जन्य ज्ञानविषयत्वासंभवो बाधक इति चेन्न मैवं आलोकविरोधिनस्तमस आलोकभावव्यंजनीयतया तन्निरपेक्षचक्षुर्विषयत्वोपपत्तेः सामग्र्यास्य कार्यगम्यत्वात् नचैवमालोकाभावस्यापि भूपदेशाभावेन घटाभाववदालोकनिरपेक्षचक्षुर्विषयत्वं न स्यात् बाधितत्वात् तदपेक्षत्वं उपकल्प्यापि समानं अन्यथाभिनिवेशित्वात् नच तिमिराविन्न नयनस्यालोचनस्य व्यापाराभावे पितमस उपलंभादचाक्षुषत्वं तत्रापि पक्षपरलोकवर्तितमसश्च चक्षुर्व्यापाराद्धेवोपलब्धेः पिहितकर्णपुटस्य श्रोत्रव्यापा

प्र. कृ.
१९
19

रादेवांतरशब्दोपलब्धिवत् यत्तु गंधाभावेनात आम्रं नीपरूपमपि न स्यादिति तत्र प्रदीपि·
पिना अनुद्भूताशीतस्पर्शस्येव पृथिव्यां गंधाभिव्यञ्जकस्य तद्भावेऽपि प्रकृति
प्रतीत्येवांगीकारवदिहापि प्रतीतेरेव नीलरूप- स्यगंधाभावेऽप्युपेयत्वा
त् अपाकजस्येवानुद्भूताशीतस्पर्शस्य गंधादिनाव्याप्तिस्तथेहापि पाक
जस्येव कालिमगुणस्य गंधादिनाव्याप्तिरिति तुल्यो सद्भावग्राहिणः प्रत्य
क्षस्योभयत्र समानत्वात् न च स्पर्शाभावात्तमसो रूपवत्त्वाभावः रूप
ग्राहकप्रत्यक्षाविरोधेऽनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् तदभावानुसामानुदया
त् अन्यथा रूपाभावेन पवनेऽपि स्पर्शाभावेऽनुमानस्य दुर्निवारत्वात् अन्य / उं:
थे रूपवतामेव स्पर्शवत्त्वनियमात् न चास्पर्शवत्त्वादेव तमः परमाणूनां
मतोवस्त्वारंभकत्वमनुमानुपपन्नम् तत्रैवैयर्थ्यस्योपाधेः सद्भावात् ते

हिश्शरीरत्वंतथाविषयत्वमिंद्रियत्वंचमित्थमाह बुद्धद्रव्यस्य लोकसाधनता।
संभविनी पार्थिवादिचतुर्विधशरीरान्तर्भूतस्येंद्रियानाश्रयस्पर्शी
रत्वयाभोगसाधनत्वानुपपत्तेः नचाविषयत्वया रूपस्पर्शशून्यस्यारब्ध
स्यत्वप्रहितत्वेनाविषयत्वायोगात् शरीरेंद्रियव्यतिरिक्तोवयवीविषय
इत्यंगीकारात् नापींद्रियत्वया मनसएवेंद्रियत्वात्तद्दारचेंद्रियान्तरस्वी
कारवैयर्थ्यात् नचशरीरेंद्रियाविषयान्तर्भूतस्यकार्यद्रव्यस्यभोगसाधन
त्वंपरैरंगीक्रियते आत्मादीनांपुनरस्पर्शवत्वाश्शरीरेंद्रियविषयरंभास
भवात् समानमेवद्व्यणुकारंभवैयर्थ्यं इहपुनस्तमसोमूर्त्तत्वोरूपवत्तः
संभवात्तिभोगसाधनत्वमितितदारंभवैयर्थ्यं किंचास्मन्मतेनतमस्तमो
वयवैरारब्धं तस्यमूलकारणान्मेघमंडलान्महाविद्यकदाचिज्जन्मकत्वान्माभ्युप

प्र॰ह॰ गमात् नचमनसोनारंभकत्वं तस्यापिसावयवद्रव्यत्वेनपरिणामित्वाभ्युपग प्रदीपि॰
२॰ गमात् आत्मनश्चस्पर्शरहितस्यसर्वजगदुपादानकारणत्वाभ्युपग
४० माच्च चलत्वाद्यालोकवत्तमोद्रव्यान्तरं अन्यानुविधाननियमात्तस्या
भाविकंचलनमस्यघटरूपादिवदितिचेत् न द्रव्यस्यापिस्ववर्णादिवद्द्रव्यां
तरानुविधानेपिस्वाभाविकचलनोपपत्तेः तथाहि आकरजस्यते
जसःस्ववर्णादिःपार्थिवद्रव्योपष्टंभजन्यतानादिप्रतिभासोपितस्यस्वाभावि
कचलनमुपसर्पति किंचयदन्यानुविधानंकिमालोकावरकातपत्राद्यनुवि
धानं किंवानिवर्तकप्रदीपाद्यनुविधानं नाद्यः निश्चलेप्यचलादौतच्छायायाश्च
लनोपलम्भात् नापिद्वितीयः वैपरीत्यात् आलोकागमनेगच्छतिच्छायेति
प्रतीतेःगमनेचागच्छतीतिप्रतीते तद्विरोधित्वात्तदनुविधानानुपपत्तेः

किंच चक्षुःप्रकाश्यानां जन्यरूपवद्वीनामस्मं रूपिग्राहींद्रियत्वेनतयथैवास्य
प्रतींद्रियं चक्षुरालोकाजन्यरूपिद्रव्यसाक्षात्कारजनकं रूपिद्रव्यग्राहकेंद्रि
यत्वात्त्वगिंद्रियवत् न च रूपरहितेंद्रियत्वमुपाधिः यद्रूपवदिंद्रियं तदालोका
जन्यरूपिसाक्षात्कारजनकं न भवति घ्राणवदिति व्यतिरेकव्याप्तौ रूपवद्
ग्राहकत्वस्यैवोपाधित्वात् नीरूपद्रव्यमनस्त्वादिद्रव्यांतरमीति इत्थमालो
कवद्दृक्भावरूपत्वानत्मनो विरोधितस्मादात्मनो जगदवभासकस्य ज्योतिः
शब्दवाच्यत्वात् तस्य त्वं संगस्य हस्य संगानिरूपणाद्दृश्यप्रपंचस्य स्वतःपर
तस्यासिद्धेर्गात्मन्यध्यस्ततयैवसिद्धिरिति सिद्धमिथ्यात्वं २ किंपुनरिदंमि
थ्यात्वं प्रमाणागम्यत्वंवा १ अप्रमाणज्ञानगम्यत्वंवा २ अवयार्थज्ञान
गम्यत्वंवा ३ साधिलक्षणत्वंवा ४ सदसद्विलक्षणत्वंवा ५ अविद्यातत्कार्ययो

अ॰ सि॰
११

रन्यतरत्वं वा ६ ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा ७ प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं वा प्रकृति-
८ बाध्यत्वं वा ९ स्वात्यंताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वं वा १०ः
नाद्यः ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसंगात् तस्य स्वप्रकाशत्वेन त्वया सर्वप्रमाणगो
चरतानंगीकारात् नाद्वितीयः सद्वादिभिरपि तस्यांगीकृतत्वेनार्थांतरत्वा
त् तस्य तस्य शुक्तिशकलादेस्तेन तेन रजताद्याकारेण प्रतीयमानतया प्रा
प्रमाणज्ञानाविषयत्वात् सर्वस्य प्रपंचस्य लौकिकमिदं ब्रह्मकार्यमिदमनिर्वचनी
यमिदमिति चामिथ्यात्वज्ञानगोचरतायाः परैरभ्युपगमात् स्वप्नेऽप्रमाणात
याविद्विषयस्य तथात्वानंगीकाराच्च नतृतीयः उक्तदोषानुषंगादेव न चतु
र्थः साक्षिलक्षणस्यापि शशविषाणादेरमिथ्यात्वात् न पंचमः एकतर
निषेधस्यान्यतरविधिनांतरीयकतया तदसंभवात् न षष्ठः ज्ञाननिवर्त्य

नीयाविद्यायाश्च ध्वंसित्वात् अग्रहणमिथ्याज्ञानलक्षणाविद्यायास्तत्त्वा
र्यस्य च प्रवृत्तिसंस्कारादेः साध्यत्वात् न सप्तमः ज्ञाननिवर्त्यस्यापि ज्ञान
सुखादेः साध्यत्वात् स्वप्नदृश्यस्य त्वोपि परैरध्यासनिवर्त्यत्वांगीकारात् ज्ञान
नाष्टमः प्रमाणेन यदुपाधौ बाधः प्रतिपन्नस्तत्र तस्य निषेधासंभवात्
शून्यख्यातिप्रसंगात् भ्रांतिप्रतिपन्नोपाधौ तन्निषेधप्रतियोगित्वस्य सत्य
त्वेपि संभवेनार्थान्तरत्वात् शून्यख्यातिवादिभिरपि क्वचिद् विकृस्या त्रि=
स्यसत्त्वास्वीकारात् न नवमः बाधकज्ञानविषयत्वं अनिर्वच्यत्वं वा बाध्य
त्वमित्यभ्युपगमे पक्षपातपरतापत्तेः वस्तुतः शुक्त्यादेरपि बाधकज्ञा
नविषयत्वांगीकारात् बाधकज्ञानेन तदेवज्ञाननिवर्त्याभ्युपगमाच्च न द
शमः संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां प्रदेशवृत्तीनां स्वात्यन्ताभाव

प्र·कृ· सत्यानाधिकरणतया प्रतीयमानानामपि परैः सत्यत्वांगीकाराच्च तदर्थोत्तरत्रा प्रदीपि·
२२ याऽऽत्राक्रिकमत्वात् तदेवं तत्प्रपंचस्य मिथ्यात्वे न साक्षी नापि तत्र प्रमाणं तथा
हि नत्तावत्प्रत्यक्षं तेन वक्तुमत उक्तप्रकारेणात्यन्तमस्य प्रपंचमिथ्यात्वस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वे तत्र वादिनां विवादाभावप्रसंगात् नचाविवादपदं मिथ्या दृश्यत्वा
सूप ४५ त् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानं प्रमाणगम्यत्वस्य सदसद्विलक्षणस्याविद्यात्मका
र्ययोरन्यतरत्वस्य वा साध्यत्वेऽप्रसिद्धविशेषणत्वात् अयथार्थज्ञानग
म्यत्वस्य गृहमतेऽप्रसिद्धत्वात् इतरेषु च सिद्धसाधनत्वात् किंच दृश्यत्वं
नाम फलव्याप्यत्वं वा वृत्तिव्याप्यत्वं वा साधारणं वा नाद्यः शुक्तीदि
येषु तदभावेन भागासिद्धत्वात् न द्वितीयः ब्रह्मणोऽपि वेदान्तिभिर्वृत्तिव्याप्य
त्वाभ्युपगमात् अनैकान्तिकत्वात् न तृतीयः ब्रह्मण्यनैकान्तिकत्वादेव एते

तज्जडत्वाद्यंतवत्त्वपरिच्छिन्नत्वादयो हेतवो निरस्ताः तत्रापि साध्याविकले: अ
प्यायंपटः एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगी दृश्यत्वाद्धटवदिति चेत् न
तत्तंतुनिष्ठात्यंताभावे दृश्यत्वहेतौ व्यभिचारादनैकांतिकत्वात् तयोर्दृश्यत्वेऽपि तं
तुनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वात् प्रतियोगिनस्तंतुत्वे वा तन्निष्ठात्यं
ताभावस्याभावात्पटस्य तत्प्रतियोगित्व तदवस्थ्यसाध्याप्रसिद्धेः उक्तहेतूनामप्रयो
जकत्वात् किंच प्रपंचस्य प्रामाणिकत्वे मिथ्यात्वानुमानानां धर्मिग्राहकप्रमाणे
नबाधः अप्रामाणिकत्वे चाश्रयासिद्धिः प्रतीतिमात्रसिद्धस्याश्रयत्वे च
नृशृंगखपुष्पादेरपि प्रतीतिमात्रसिद्धस्य सर्वत्र संभवात् सर्वत्र विधिनि
साध्य X षेधप्रसंगः एवं तु दृष्टांतानामपि प्रामाणिकत्वे दृश्यत्वहेतोरुक्तत्वानैकांति
कता अप्रामाणिकत्वे साध्यसाधनाद्यभावादनुमानासिद्धिः नाप्यागमः

प्र.कृ. प्रपंचमिथ्यात्वेमानं तथाहि नेत्याद्येकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे१ प्रदीपि.
२३ त्यत्र ब्रह्मणो द्वितीयत्वानंतत्वप्रतिपादनात् द्वितीयवस्तुनोऽभावः प्रतीय
23 त इति युक्तं वक्तुं अद्वितीयशब्दस्य नञ्समासजातीयवस्त्वंतरनिषेधपरत्वाद्
यस्मिन्ग्रामेयमेकएवाद्वितीयः पुरुष इतिवत् अनंतपदस्य च प्रागुक्तकाली
नात्यंताभावपरत्वात् नैव तस्य व्युत्पत्तेः अन्योन्याभावाधिकरणत्वान
तत्र धिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वेन व्युत्पत्त्यपेक्षणात् नेह नानास्ति किंचनेत्या
देः आगमस्यकारणे ब्रह्मणि नानात्वनिषेधपरत्वात् इन्द्रो मायाभिरित्या
देश्च तत्त्वादिप्रियच्छोरकबुद्ध्यादुपाधिभिर्मायाशब्दाभिधेयैः स्वशक्तिवि१
शेषैर्वाभेदनपरत्वे अपरप्रतिपत्तिविधिपरत्वेन प्रपंचानिषेधकत्वान् मिथ्याभावा
त् सत्योः सत्यमात्मेत्येवं विधायास्य स्तुतेर्भेददर्शननिंदया १ प्रतिपत्ति

विधिपरत्वेन प्रपंचनिषेधे तात्पर्याभावात् आगमस्य च स्वरूपावगतौ प
दार्थविभागप्रतिपत्तौ च प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वात् प्रत्यक्षस्य चागमा
नपेक्षत्वात् मा हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यादिविरतावग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यबाल
रागेन हंतव्यः प्राप्तिरथाहृत्यामालभेत गातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरा
त्रे षोडशिनं गृह्णाति उदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीति च परस्पर व्याकुलत्वा
त् प्रत्यक्षादेस्तदभावात् आगमस्यापचरितार्थत्वेनापि तत्सावकाशत्वा
दत्वेवकारणत्वाद्विभेदस्याहिंसाप्रसंगः प्रत्यक्षादेः पूर्वसिद्धतया चागमेभ्यस्तस्य प्रतिष्ठित
त्वाद्विरोधे तेषामेव बाधात् श्रुतिकेत्यैकमेवाद्वितीयरूपाणि त्येकत्यप्रा
णावेसत्यस्य सत्यस्याभावादितिवत् प्रपंचस्य सत्यत्वप्रतिपादनात् विवाद
स्पदीभूतः प्रपंचः सत्यः प्रमाणसिद्धत्वादात्मवदिति अयं घटः एतद्विषः

स्व

25

प्र० क्रं० २४

क्रमभेदाश्रयः द्रव्यत्वात्सत्व. पं० १

बाध्यभेदात्तिरिंदिति अनुमानतोपि वियदादेरात्मनांच सत्यभेदसिद्धिः नचभेदस्य प्रतीपि॰
सत्यत्वेदृग्दृश्ययोः संबंधानुपपत्तिर्बाधिका तत्रत्प्रतिपत्तिहेतुभूतेंद्रियलिंगा
देस्तत्तद्विषयसंबंधादेव तद्रूपतत्तज्ज्ञानानां तत्तद्विषयप्रतिनियमसिद्धावन्न्येषा
पि संबंधान्तरस्यातिप्रसंगात्प्रसंगात् शब्दान्तराभ्यास संख्या देश्यकर्मभेद प्रतिपा
दक प्रमाणस्य भेदमिथ्यात्वे ऽप्रामाण्य प्रसंगः नचतत्त्वस्य लोकभेदसिद्धभेदानुवा
धकत्वसंभवः तो हि कुर्मां पूर्वभेदस्य लोकतो सिद्धेः सिद्धेवा शब्दान्तराद्यधिकरणा
नारंभप्रसंगात् न देवांमिथ्यात्वलक्षण प्रमाणयोरसंभवादनुमानाभासाभ्यो
प्रपंचस्य सत्यत्वापादनात् न मिथ्यात्वमिति भवोच्यते. तत्रादिलक्षणासंभवः
यतः सर्वेषामपि भावानां स्वाश्रयत्वेनाभिमतास्तत्त्वादयो येतान्निष्ठात्यं
ताभाव प्रतियोगित्वे वतेषां मिथ्यात्वं नहि तेषामत्यन्त सत्ता संभवति

तत्राकिंचेत्स्यान्न स्यात्तदा गलेपादुकायेनम्स्यात्वमेव पर्यवस्येत् नचानिराध्येयेषु
नित्येष्वभावेषु सा नास्तीति लक्षणस्याव्याप्तिः ब्रह्मणोतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य
कार्यत्रितयाकारेण भिन्नत्वस्य व्यवहारदशायां रजतादिवस्तुनो बाधाधीन
त्वायाः स्वीकारात् नाप्यतिव्याप्तिः सत्यस्य ब्रह्मणो निराश्रयसत्त्वस्य नाति
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितायाः शंकितुमप्यशक्यत्वात् नच परैः प्रदेशाव
च्छिन्नतयाभ्युपगतेषु संयोगशब्दादिषु सत्येष्वपि लक्षणस्य सद्भावादव्याप्तिरिति
ता भावाभावयोरेकाधिकरणत्वाभ्युपगमे सर्वत्रैव तत्तदभावापत्तेः विरा
धस्य जगति दत्तजलाञ्जलितापसंगात् भावाभावयोर्हि साक्षाद्विरोधस्त
न्मुखेनैवान्यत्रापि पर्यवसायकमिति सर्वसंमतत्वात् प्रदेशोपाधिभेदस्वीकारात्तु
विरोधसमाधानेपि भावात्यन्ताभावयोरभिन्नाधिकरणत्वेन तद्विरोधस्य तत्र सत्त्व

प्र॰द्रु॰ कुतःसंभवः कुतस्तरां चातिव्याप्तिः कुतस्तमां चार्यंतिरक्ता तदेवं तु मिथ्यात्वप्रतीपि
२५ न्नातिरक्तिः नापि मानासत्वं अनुमानस्याश्रयासिद्धेः तथाहि अंशिपितः
25 स्वांशगात्यंताभावस्य प्रतियोगिनः अंशित्वादितरांशी वदितिपेचेवपु
पयादिषु १ विमतः पटः एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगी अवय
वित्वात् पटांतरवत् एवमेतत् द्रुणकस्यजान्याद्यायोपि तत्तंत्वंतनिष्ठा
त्यंताभावप्रतियोगिनः अंशे द्रुणत्वादितरत्तत्द्रुणवादिति एवमा
दिप्रयोगः सर्वत्रैवोह्नीयः तत्रांशेप्रामाणिकेतावन्निष्ठात्यंताभावप्र
तियोगित्वसाध्ये किंचित्प्रतिभासिकात्यंताप्रतियोगित्वं तापेः भाव॰
अभावानां प्रामाणिकत्वे नैरवदेतापत्तेः प्रामाणिकाभावप्रतियो॰
गित्वे भावानां पिप्रामाणिकत्वयातामिथ्यात्वासिद्धिः नाद्वितीयः

रजतेऽसीत्यादिभ्रमस्ती सम्मेवेत्तत्र रजतत्वमिति रजते रजतत्वं प्रतियोधम्प्र
त्रिभासिका सत्ता भावप्रतियोगितावि रजते त्वस्याम्ययाले तावन्
रत्वापाताादिति चेन्न मैवं प्रागभावानां प्रामाण्यकत्वेऽपि सद्वैताव्याकि
पात केथं चव्याहारिकप्रमारोपणस्थापितत्प्रागभावे प्रागभावे भावेकमन्तेना
वेदन प्रमारोपणीतस्याद्वैतस्य व्याकोपाशक्याकाशः नापि प्रामाणि
काभावप्रतियोगितापि शुक्तीदमंश रजतकाराद्व्यालिङ्गितस्वप्रसंसर्गस्येद
रजतमित्येकज्ञानोत्पत्तेस्तस्य केवलं न व्यवहारोपत्तेस्तस्य बाधोत्तरं रजता
कारारोपारोहिण्णेव हि यस्य वा कुत्रचिद्देशे काले वा केनचिदपि बाधितस्त्र
सत्त्वासत्त्वे किं यत्ते येतत्प्रामाणिकाभावप्रतियोगिनः सत्त्वाभावाः
प्रतिपाद्येरन् द्वितीय सुकल्पो नेगीकारपरास्तः न च घार्मिग्राहकम

प्र० क्रू०
२६
26

माणबाधः धर्मिणस्तत्त्वावेदकप्रमाणसिद्धत्वानभ्युपगमात् नह्याश्रया प्रसिद्धि-
सिद्धिरिति चेत् न सांव्यवहारिकप्रमाणोपनीतस्याश्रयत्वोपपत्तेः
प्रपंचस्तत्त्वावेदकप्रमाणविषयः धर्मित्वादात्मवदिति चेत् न सा
ध्यवस्यैव तत्त्वोपाधित्वात् न च व्यतिरेकासिद्धिः अन्तात्मनः श्रुतिर
जतसंसर्गादेस्तत्त्वावेदकप्रमाणाविषयस्योभयवादिसिद्धस्य व्यतिरेकोपसंहार
स्थलस्य सद्भावात् धर्मित्वहेतोः शुक्तिरजतादिसंसर्गे धर्मिणि व्यभिचार
राच्च नासौ धर्मी मिथ्यात्वादिति चेत् न एतन्मते वस्तुतो प्रातिधर्मित्वाध
र्मित्वयोरसद्योगात् एतेन प्रतीतिमात्रासिद्धस्याश्रयत्वे दूषणाभूय
णादेरपि तत्प्रामृतस्य सुलभत्वात् सर्ववादविप्रतिपत्तिविषयप्रसंग इति प्र
पास्तं वादिप्रतिवादिमध्यस्थानां प्रमाणसिद्धमेतादितिसमं ह लेव

तत्र यात्रिचक्रकक्षाविश्रांतस्य तत्तदाभासलक्षणानालिंगितस्याश्रयस्य द्व
धर्मानुभूयमानदेशत्व तत्र तत्र कथांगतांगीकारात् नाहश्च व्यावहारिकप्रमाण
सिद्धस्यैव च व्यावहारिकसत्यत्वेन स्वीकारात् सर्वथाबाधवैधर्म्यस्याऽ
गमेतरप्रमाणयोस्सर्वज्ञेनज्ञातुमशक्यत्वात् एतेनैतदपास्तं यदाहुर्भ
ट्टाचार्याः संवृत्तेर्नहि सत्यत्वं सत्यभेदः कुतोन्वयम् सत्या चेत्संवृतिः
केयं मृषा चेत्सत्यता कथम् १ सत्यत्वं न च सामान्यं मृषार्थपरमा
र्थयोः विरोधान्नहि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयोरिति वस्तुतोऽस
त्यस्यैव याबाधं देहात्मभाववल्लौकिकवैदिकव्यवहारांगतया सत्य
त्वेन व्यवहारात् नायमसिद्धो हेतुः घटस्याघटत्ववादिताविबाधा
न नापि विरुद्धः एतत्तेनानित्यस्यत्वाभावप्रतियोगिताविपदे त्वा

प्र॰ कृ॰ २७

४७

न्यतिप्रसंगित्वस्यावृत्तेः तान्नैकांतिकोपि विपक्षाद्व्यावृत्तेरेव इत्युक्तं प्रदीपि॰
तं भूपट इत्यादिनैव प्रत्यक्षदोषत्वेनोक्तं निष्कृष्टतया पदस्याव्युत्पन्नत्वादुपहतो
विषयतया मूलास्पष्टतयापादितोस्तीति चेन्न मैव पदस्यैतत्तिकानैकांत्य
त्वाभावप्रतियोगित्वस्यांगीकृतत्वात्तस्य प्रमाणत्वानंगीकारादिहरूमु
सितीतिस्मीति प्रत्यक्षाभिमतप्रत्ययबाधेन तत्पिक्षानुमानप्रवृत्ति
वदत्रापि अनुमानप्रवृत्त्युपपत्तेः नचैवमसाविदहनत्वेनासिद्धानुमानता
स्य प्रतिबद्धप्रसरतया कालात्ययापादिष्टक एव सर्वत्रैवास्तामित्यादि
तिवाच्यं नवतवामपवादिसंमत दुर्बलप्रमाणापरिपापितिक्षा
प्रतिहतस्यानिरंकुशप्रसरत्वात् प्रवृत्तिवधाभावाभावात् एतेन प्रमा तथा
णासिद्धत्वादिति प्रत्यनुमानविरोधापास्तः प्रमाणासिद्धत्वस्यैवासिद्धेः

यत्र प्रत्यक्षमपि नतत्त्वावेदकं प्रमाणं तत्र का कथा तत्तदुपजीविनो व
राकस्यानुमानादेः प्रमाणतायाः यत्तु नैरेतस्य घटस्य पृथक्त्वादेतानि
षड्वा ध्वंसभेदातिरिक्तानि दवस्थानुमानं तत्कथं प्रमाणमविरोधात् का
लात्ययापादिष्टमित्युपेक्षणीयं सत्तित्वं वस्तुस्वामित्यागमेन
प्रपंचस्य सत्यतावगमाद्वैतागम एवोपचारितार्थः किं न स्यादि
ति चेत् न तस्यान्यपरत्वात् तथा ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रति
ज्ञाय प्रसंगः सर्वकारणतया सर्वकार्येणन्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिज्ञातार्थप्र
तिष्ठा उपपादयितुं लोकेऽपि घटरुचकादिकार्याणां मृल्लोहादिका
रणादनन्यत्वं दर्शयति श्रुतिः केन्यवस्तु वाचारम्भणं नामधेयं मृत्तिकेत्येवा
सत्यमित्यादिना तत्त्वतो वाचारम्भणमात्रमिति एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य
त्वं

प्र॰कृ॰ त्वंसंस्थात्वे त्वंतेत्रलक्षणएवसमन्यत्वप्रतिपादकत्वविरोधात् एतेनामिथ्यात्वानु प्रदीपि॰
२८ मानस्यागमविरोधोव्यपास्तः दृग्दृश्ययोः संबंधानुपपत्तिप्रसक्तत्वानुमा
४१ नस्यबाधिका नचकरणसंबंधादेवसंबंधोपपत्तिः ईश्वरज्ञानेऽकरण
जन्येऽपि विषयाणांस्फुरणात् करणजन्येष्वपि योगिज्ञानेषु ऊष्मावस्था
यामंतःकरणसंबंधानपेक्षितानागतानांवाघाध्यातानांच स्फुरणात्
नचमनसावाभिसंधिःसंबंधः परतंत्रवाहिमंत इतिन्यायात् अस्मदादीनां
चेंद्रियकाविषयमेविन्द्रियासंबद्धानामेव स्फुरणांगीकारात् अस्मदादिप्रमा
णजन्येऽपि ज्ञाने सोऽयंदेवदत्तइत्यादौ तत्तास्यकरणासंबद्धस्यापि प्रत्यक्ष पा
तान्युपपत्तेः नचमतांतामपीन्द्रियेणासहतायुक्तावैशेषिकसता ल
क्षणःसन्निकर्षः समवायेतस्माभावस्येन्द्रियसंप्रयोगमंत्ररेणापि प्रत्य

ज्ञातायामयंपर्वतोवह्निमानितिनिश्चयात्मिमत्वस्यापिसंयुक्तविशेषणस्तयाग्र
ह्यतत्वापत्तेः प्रत्यक्षधर्मिकानुमानस्यापि प्रविलयप्रसंगाः [illegible] वस्तुनोहिज्ञानज्ञे
ययोर्विषयविषयिभावः संबंध इति चेत् न तदनिरूपणात् तथाहि
ज्ञातावह्निजन्यफलाधारत्वं विषयत्वं विषयातिष्ठफलजनकत्वं वा विषय
यित्वमिति युक्तं विकल्पासहत्वात् तत्फलं व्यवहारो वा नाद्यः ज्ञातता
तीतादौ तदभावेनाविषयत्वप्रसंगात् नत्रैव फलजननेऽप्यनुगतानियाम
मकायोगात् तद्योगेवा तस्यैवाविषयत्वात् तियामकत्वोपपत्तेः नाद्वि
तीयः करणकर्षणादेर्व्यवहारस्यात्माधावभावात् कलधौतमला
देरपितांतरीयकतयातद्व्यवहारविषयस्य तद्ज्ञानविषयत्वापत्तेः
नापीच्छादिरात्मन एकतदाधारतयातदन्यस्याविषयत्वप्रसंगात्

प्र॰ कृ॰
२९
71

प्रत्यक्षज्ञानप्रतिबन्धकतादिलक्षणज्ञानगोचरत्वं तद्योग्यत्वं वाविषयत्वं न. प्रतीपि॰
ज्ञानगोचरत्वस्यैवानिरूप्यमाणत्वात् हानादिज्ञानानां च हानादिज्ञानो
त्पाजनकतया निर्विषयत्वप्रसंगात् जनकत्वे वा हानादिज्ञानानुपरमा
त् विषयान्तरसंचाराभावः सुषुप्त्यभावश्च प्रसज्येयातां व्यवहारयोग्य
त्वं विषयत्वमित्यंगीकारे च योग्यतायायोग्यतान्तराभ्युपगमेनवस्था न
दनभ्युपगमे योग्यताया विषयत्वाभावः अलमिहलक्षणान्तरगवेष
णायाम्परिश्रमेण यस्यां संविदि योर्थोवभासते स तद्विषय इति लक्षण
निरुक्त्युपपत्तेरिति चेन्न नैवं विकल्पासहत्वात् संविदीति सप्तम्या
किमधिकरणत्वं विवक्षितं अथवा विषयः किंवा सवाधिष्ठानत्वं सति सप्त
मी वा नाद्यः घटादिद्रव्याणां वाह्यानामान्तरसंविद्गुणाधिकरण

तानुपपत्तेः न द्वितीयः तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् संविदो विषयत्वं
घटादीनां च विषयित्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्च न तृतीयः संविज्ञान
कतया तत्संबंधिनो नयनादेर्द्रष्टादेरपि तद्विषयत्वप्रसंगात् संविदि भासत
इति भासमानताया विशेषणत्वात् न तत्पक्षादावतिप्रसंग इति चेन्न सा
भासमानताया एवाद्याप्यनिरूपितत्वात् न चतुर्थः भासमानत्वात्
तेनैव ज्ञानाकारसमर्पको हि विषय इति चेन्न ज्ञानतत्तदाकारयोर्भेदाभावे
न सर्वेषामपि ज्ञानहेतूनां तदाकारसमर्पकतया विषयत्वप्रसंगात् इष्टव
मानतया तदाकारसमर्पको विषय इति चेत् नाद्यस्य भासमानताया एवाद्याप्य
निरूपणात् न च ज्ञानकर्मत्वं विषयत्वं अतीतादिज्ञानस्येश्वरज्ञानस्य च
कर्मकारकाजन्यत्वेनाविषयत्वप्रसंगात् संबंधान्तरमन्तरेण ज्ञानस्य च

30

विशेषणांसस्तद्विषयः विशेष्यं च विषयीति चेन्न न समसमवेतत्वरूपज्ञा
नामित्यत्वव्यभिचारात् नैवं धात्वर्थमन्त्रे रौ समवायेन वा यस्य रूपज्ञानं तस्य
चाविशेषणाविशेष्यभावोपि मन्त्रसमवायरूपज्ञानत्वाद्विषयविषयित्वा
भावात् नतु समवायस्यानुपपत्त्या ज्ञानविषयत्वाविरूपज्ञानाविषय
त्वात् नस्यैव विषयाविषयिभावानिरूपणात् ज्ञानज्ञेयानन्यत्वसत्तयोर्वा
सिद्धौ प्रपञ्चस्य सत्यत्वेऽप्यपत्त्यानुपपत्तिर्वाधिकानिरसितत्वात् नन्वेतदस्य
मिथ्यात्वे शास्त्रवादैः कर्मसिद्धप्रतिपादकस्याप्रामाण्यप्रसंगः घट
पटादेरिव व्यावहारिकस्यैव भेदस्य तत्कर्मगोचरस्य न वेत्तत्र शब्दो
न्तरादिभिः प्रतिपाद्यमानत्वात् ज्ञानवा धार्यायोग्यत्वाल्लक्षणान्तरस्य सत्वस्य
प्रतिपादने तद्योग्यो दासीन्यात् तदेवाद्वितीयसमस्तप्रत्यनीकमनुमा

नं प्रपंचमिथ्यात्वे मानमिति सिद्धं तत्तस्यानुमानस्यामिथ्यात्वात्किं मनुमानांत
रेणासिध्यति किं वा स्वेनैव आद्ये तवस्था तस्यानुस्यानुमानस्य मिथ्या
त्वसाधते नुमानांतरापेक्षणात् जिज्ञासायां सत्यां तत्रापन्नुमानप्रवृत्तेरनवि
वस्थापत्तेः प्रकृतिरिति चेन्न यच उक्तं साधनीभूत कसाध्यामितिव्या
प्तिमूलत्वण्समयाप्तस्य तस्यानुमानस्य मिथ्यात्वानधिगमे सर्वोपसंहार
वती व्याप्तिर्नासिध्येत् आद्ये धिगमेवतत्तदधिगमायो तत्तदनुमानांत
रत्रैदेवापेक्षणीयामिति कथं कथंतमूलदोषनिः द्वितीये तु स्वात्म
नि वृत्तिविरोधः स्वगतामिथ्यात्वस्य स्वेनैव संहरणादिति चेन्न मै
वं यावद्यावद्वस्तुप्रपंचस्य सत्यत्वानुमानवद्व्यवस्थापनाविधिविरोधेन
ठ तदुक्ता व्यवस्थापनाविधिप्रयुक्तमध्यवस्थाप्य तस्याध्यापनाविधि

प्र॰कृ ३१ प्रयुक्तत्वात् तथा हि अध्ययनविधिर्नस्वविषयाध्ययनस्यानुष्ठाप प्रदीपि॰
नत्वम: नियोज्यत्वात् न स्वर्गकामी जीवनादिनिमित्तवान्याक
स्मिन्नियोज्यः प्रतीयते नापि विश्वजिदादिवत्कल्पयितुं शक्यः अ
ध्यापनविधिप्रयुक्तत्वेनैव तादृशस्याध्ययनस्य सिद्धत्वात् नियोग्या
सिद्धेः कल्पकाभावात् नचाध्यापनविधेरपि तादृशनियोज्यतया तदनु
ष्ठापकत्वम् आचार्यकरणकामस्य नियोज्यस्य प्रतीतेः तथाहि
अस्त्वयं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेति श्रुतिः तत्र समा य
नतो हि संजाताचार्यकरणानि सूत्रेणाचार्यकरणे नयतेरात्मनेप
दविधानात् उपनयीत तमध्यापयीतेत्युपनयनाध्या
पनयोरेकप्रयोगतावगमात् उपनयनहेतुकाध्यापनसाध्याद्

चार्यत्वप्रतीतेस्तत्कामिनो नियोज्यत्वावगमात् नानित्यनियोज्यत्वाद
ध्यापनविधेः तस्यावश्यविषयस्याध्यापनस्यानुष्ठानं प्रयुंजानो ध्या
पनविधिस्तन्निष्पादकमध्यापनमपि प्रयुंक्ते तेन विद्याप्तिफलद
स्योपादानप्रमाणतात्वत एवाध्ययनसिद्धेर्नाध्ययनविधिप्रयुक्त
मध्ययनमिति अथोच्यते भवन्तु नाम सर्वे नियोज्यता ध्यापनविधेः
तथापि न ध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य सिध्येत्र कामा
धिकारेवरणापार गस्य प्रवर्तकत्वादध्यापनस्यापि काम्यत्वात्
नाधिकवरागाणावतो विध्यन्दकेऽध्ययनेऽनुष्ठानलाभात् मध्या
पनविधेरनुष्ठापकत्वकल्पनानुपपत्तेः न चाध्यापनाङ्गत्वाद
ध्ययनविधेरप्रवृत्तिराशंकनीया नत्वयात्यादीनामन्यकर्तृकम

ॐ=

प्र॰क्र॰ प्रमाणस्यादर्शनात् मन्त्राध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य तदंगत्वं प्रक्षिप॰
३२ प्रयुक्तोर्थव्यभिचारात् नहि मित्रेज्जुहोति स्वकं तो होतेतीत्यादौ भेदनादिता
प्रयुज्यमानो होमस्तदंगमंगीक्रियते तत्प्रयुक्ते ध्ययनस्याचार्याप्यासि
द्धेरंगत्वेन प्रयुक्तिः प्रयुक्तोऽध्ययनदसहं वामितिपरस्पराश्रयत्वाचाकिंचा
ध्ययनविधावधिकारिण मृग्यं कि वनृपाविंयोऽन्यः कस्मादंगस्वीक्रियत इ
तिवाच्यं अनुष्ठातसिद्धयोर्नियोज्यापेक्षत्वात्: ऋत्वान्यत्र एवासिद्धामिध् स्ति=
त्तिनासावंगीक्रियत इति चेत् नहि आधिकार्यपितापेक्षणीयः अनु
ष्ठानस्यान्यत एव सिद्धेः अधिकारी विधिपर्यवसानतायां पेक्ष्यत इ
ति चेत् नियोज्यापेक्षत्वे नैतावता विना नियोगापर्यवसानात्
अन्यतोऽपि विषयानुष्ठानासिद्धावतियोगासिद्धेः कामनामविषये ।

पर्यवसानवाचो युक्तिः किंचात्राध्यापयीतेति च नायमध्यापनवि
धिः वृत्त्यर्थत्वेनाध्यापनस्य याजनवत्प्राप्तत्वात् उक्तं हि षण्णां तु
कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका याजनाध्यापने चैव विशुद्धा
च प्रतिग्रह इति तस्माद्यथैतया त्राचकामं याजयेदित्यादिवृत्त्या
जनं नाविधीयते किंतु एतया त्राचकामो यजेतेति वाक्यार्थः
तथेहाप्यष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेति वाक्यार्थः स्वीकार्यः
न चालौकिकत्वियोगार्थत्वेनाध्यापनविधिः याजनादिवत्प्रत्यवा
प्रसंगात् अपि चाध्यापनं नित्यं योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कु
रुते श्रमं स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः १ इत्यध्ययना
करणे १ प्रत्यवायस्मरणात् अध्यापनं चानित्यकाम्यत्वात् तस्माच्च क

प्र॰ह॰ यं नित्यमनित्येन सकृज्ज्येन विरोधात् तस्मादध्ययनविधिप्रयुक्तमे प्रदीपि

३३ वाध्ययनमिति न दृष्टान्तासिद्धिः अस्तु वाध्यापनविधिप्रयुक्तम

ध्ययनं तथाप्यध्यापनविधिरखिलवेदवाक्याध्यापनमपि विध

37 त्त इति स एव हेतुः तो भविष्यतीत्यलमतिविस्तरेण नन्वेकमेवा

द्वितीयमित्यत्राद्यागसोमयेत्तत्र प्रमाणं नवाद्वितीयशब्दस्तत्स

जातीयवस्त्वन्तरनिषेधपरः संकोचे कारणाभावादेकत्वाविरो

धात् नैकसजातीयस्यातिसिद्धत्वात् सजातीयमात्रनिषेधपर

त्वे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानस्य वाचारम्भणशब्दस्य वै

न्तरस्य चेदं सर्वमित्यादिप्रपञ्चरस्य च बाधप्रसङ्गात् नचैक

मित्यैकत्वसंख्याविधानपरत्वैवतस्य कृत्यत्वादिति वाच्यं एकं

रूपमेकासंख्या एको भाव इत्यादावपि प्रयोगात् ध्वान्तं तमस्तु भा
याता भाव एव न तु नैव तस्य व्युत्पत्तौरित्यापि न पूर्वापरकालानवच्छेद
स्यैवेहांतं तत्पदेन विवक्षायां नित्यमाकाशमनंतं चेति प्रयोगान्नप
पत्तिप्रसंगात् नेचात्यंतात्यन्ताभावाधिकरणत्वान्नाधिकरणे व्युत्पत्तेः
दो भावे [illegible]वः अंतशब्दस्य देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदव्युत्प
न्नत्वात्तस्य न ध्वंससमासे द्विविधस्याप्यंतस्यातिविधेयापत्तौ पक्ष
व्युत्पन्नत्वात्पदत्वात् नेहत्वानात्वाक्तिकिंच तेनति चतनघलक्षणता
नात्यंतविविरुधत्वाग्रप्रसक्तत्वात् नाखिलो कतः ध्यातिं वो वादिः
प्रसिद्धितो वा वलक्षणतानात्वप्रसक्तं येन ध्वाविविधेयेत नानाश
ब्दस्य भावप्रत्ययांततनाभावाच्च नतानात्वातिषेधः नन्निषेधेवा

ब्र० सू० संकोचेऽकारणाभावात् सजातीयविजातीयस्वगतानन्ताकाशत्वादि चैव धा
३४ प्रमाणाद्यत्तमेव यथार्थवस्यैदितिसएव यस्कुहोंप्रभातित्वात्तः प्रसज्येत नचैंद्रोमापा
34 लिरितीन्द्रियजमकबुद्धिरन्तुणपावीश्वरस्य मे दोवभासतइत्येतावत्परमिद्वाक्यं
नलेष्टतश्रुतिर्विधपरामितियुक्तं ईश्वरस्यानित्यानुमेयस्य ऐन्द्रियकबुद्धिरविनावि
षयत्वान्नंगीकारात् मायाख्यशक्तिविशेषाभिधाने च युक्तो ह्यस्य हेतवः श्रुता
दर्शनात्विवाक्यशेषोपानसंगच्छेत् इन्द्रियवाकुल्याभिधानस्य मायाख्यशक्तिविशेषाभिधा
नप्रत्यनुपपन्नत्वात् अथ येवैहरयोयंवैदशचसहस्राणि बहूनि चानन्तानि चेति वा
क्यशेषस्य वस्तुस्वरूपात्मकत्वप्रतिपादनविरोधाच्च सत्येषा सर्वन्धुरुयीति चना
भेदप्रतिपत्तिविधिः नेहनानास्ति किंचनेति भेदनिषेधवाक्ययोर्यथार्थात् सत्
पासन प्रकरणत्वाच्च पूर्वापरालोचनायां चास्य प्रकरणस्य निःप्रपंचब्रह्मा

मत्वप्रतिपत्तौ नान्यपर्यायिगमात् ननु सर्वोपरब्रह्मवाक्यानामुपासनपरत्वा
पि दृश्यते ब्राह्मणोपासनं तेन विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत सर्वस्य वशी सर्वस्ये
शानः सत्त्वादेवस्तुपरतोऽविद्वत्त्वेव वस्तुपर एव वेदान्त्यादिवाक्यानामिति चेत्
मैवं प्रसंगागतत्वादुपासनानुवादस्य तमेव धीरो विज्ञायेति वाक्य
स्मिंश्च प्रजानाति च द्रष्टव्यादिवाक्यकारणादित्वात्वा धारणास प्रपंचताप्र न
सक्तावेव धारणास्यतु निवारणस्य सत्त्वात् प्रज्ञां कुर्वीतेति प्रज्ञाशब्देनावि
ज्ञात शब्दाभिधेयपरोदिताव्यतिरेकेणताद्रूप्याभिधानाङ्गीकारे न
स्यानुवादस्य वक्तव्यपाल्पभावात्कारणत्वयापुल्लत्वेनाविधेयत्वादुपपत्तेः
सर्वस्य वशीत्यादेः क्रातीयपरत्वस्यापूर्वविधानार्थत्वाभावात् ब्राह्मण
मस्य च स्वरूपप्रतीतौ पदपदार्थसंबंधावगममेव प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वमिति

प्र· कृ·
३५
35

स्यत्वाद्विषयभेदस्य च पारमार्थिकत्वांशस्यानुपपत्तेर्व्यत्वात्तदाध्यानेपि विरोधाभा प्रसीपि·
वात् व्यावहारिकभेदाभावस्य चज्ञानोदयनान्तरीयकतया श्रुतिबोध्यत्वाभा
वात् न व्यावहारिकभेदस्यापेक्षिततया श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगः नच न हिंस्यादि
त्यादिवाक्येषु परस्परपराहतिः सामान्यविशेषभावेन स्वाविकल्पेन व्यव
स्थितविकल्पेन वा यथाविरोधोपपत्तेः न कर्मज्ञानकांडयोर्भेदाभेदविषयतया
कर्मानुष्ठानतत्त्यागप्रतिपादकतया च विरोधः विद्याद्यविद्यावत्स्वाभेदेन
विरुद्धाविरुद्धरूपाविषयतया चाविरोधश्चात् तदेवं मिथ्यात्वलक्षणप्रमाणा
नुपपत्त्या सदसदनिर्वचनीयानाद्यविद्याविलासिन एवात्मनि द्वैतप्रपंचस्यले
मतिप्रपंचेनाद्य ननु भोः कथमनिर्वचनीयाविद्यानाम न हि ज्ञानाभा
वव्यतिरेकेण काचिदविद्या प्रसिद्धा उपपन्ना वा ज्ञानप्रागभावस्य

संयोरेवतज्जातामीत्यविद्यात्वे न लोके व्यावहारिकव्यवहारोपलंभात् अ
विद्येति च विद्यापदेन सम्यङ्मानस्य च तत्रास्तित्वभावस्तद्विरोधीति तदन्यो
वा पर्यभ्युपेयः आद्ये विद्याभावस्यापि विद्याभाववत्त्वानिर्वचितीपत्ता
द्वितीये तु संशयविपर्यासादेर्विद्याविरोधिमात्रस्यान्तरस्य वा तस्यानिर्व
चनीयत्वोपपत्तिः प्रसिद्धभावस्वभावत्वव्याकोपात् नत्तृतीयाविः
विद्यातिरिक्तस्य समस्तस्याविद्यात्वप्रसङ्गात् न चास्य लक्षणं प्रमाणं
वा पश्यामः तत्रावज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं पूर्वज्ञानस्यापि तन्निवर्त्यस्या
ज्ञानत्वप्राप्तेः अनादित्वविशेषणमावश्यकमिति चेत् ज्ञानप्रागभावे
व्यभिचारात् अनादित्वे सति ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति चेन्न भा=
न अनादेर्भावस्यात्मवन्नित्यत्वेन निवर्त्यत्वानुपपत्तेः अथाविरतत

प्र॰ कृ॰
२६

५८

मत्रानुसारेणानादेरेवभावस्यपरमार्थगतत्त्वप्रामत्वादेरिवानिवर्तित प्रदीपि।:
मुच्येतत्तर्हित्वस्मिन्नेवेश्वरज्ञाननिवर्त्येतिव्याप्तिः स्वेष्टकालक्षणस्या
पितस्याज्ञानत्वाभावात् अथानाद्यनिर्वचनीयमज्ञानं तदपि
नानिर्वचनागोचरतायाभावाभावविलक्षणतयाप्रमाणासंभावित
त्र अभावोपादानमज्ञानमित्यपितन्नाज्ञानत्वानिव्याप्तेः सत्योपाद
नत्वेभ्रमस्यसत्यत्वप्रसंगात्तामासोपादानमितिचेत् न भ्रमस्यापि
स्वरूपसत्यत्वात् विषयापहाराज्जित्वामिथ्येतिव्यवहारोनस्वरूपा
पहारात् तथात्वेचेतावंतंकालमिदंजातमित्यभादित्यनुभ
वविरोधात् अस्तुवायांकिंचिदविचारितरमणीयंलक्षणं तथा
पित्वंकिंप्रमाणं अज्ञोहमित्यनुभवइतिचेत् तस्यज्ञानाभाव।

विषयत्वेनाप्युपपत्तेः अनादित्वभाववत्वयोस्त्वदभिमतयोरस्यानुभवस्योदासी
न्याच्च नापि सुप्तोत्थितस्यनाकिंचिद्वेदिषंगाढंसुखेोहमास्वमिति परामर्शा
नुपपत्तिसिद्धः सुषुप्तिकालीनोनुभवः प्रमाणं न्वयमतेज्ञानाभावस्या
पिसाक्षिसिद्धस्यपरामर्शोपपत्तेः अनुमन्यतेइदानीमेवज्ञानाभावस्या
नुमीयमानत्वयापरामर्शासंप्रतिपत्तेः ननूक्तयंज्ञानाभावस्यनिर्वि
कल्पकत्वेनत्वगोचरतयासिद्धिः नासिद्धेर्धर्मिप्रतियोगिज्ञानपराधीनत्वात्
सुषुप्तेवत्तदसंभवादितिचेन्न न ज्ञानाभावस्यापिस्वरूपेण मेयादिवत्
निर्विकल्पकासिद्धस्यसविकल्पकदशायांधर्मिप्रतियोगिज्ञानपराधी
नतयास्फुरणस्यव्यवहारविषय[illegible]पपत्तेः नचासिद्धेस्तत्कालीनत्वधर्मि त्वो
रूपात्मानितिज्ञानाभावस्येदानीमेवानुमीयमानत्वासिद्धिः प्रतिपत्ते

प्र·कु· प्रातश्चत्वरादौ धर्मिणि सायंसमये तत्र गजाभावानुमानमनुपलभ्यमान इति वाच्यं प्रदीपि·१·
३२ संप्रतिपन्नोदयास्तमयवाह्निवादपदयोरप्युदयास्तमययोरंतरालकाल
37 मनुमाय कालारब्धेनालिंगेनानुमिते धर्मिण्यात्मनि ज्ञानाभावानुमा
नोपपत्तेः भवत्वेवं धर्मिसिद्धिस्तथापि तज्ज्ञानाभावानुमाने लिंगमपि
स्मर्यमाणत्वस्यानियमेन चास्मर्यमाणत्वस्य वाणपि गच्छन्नस्मर
णयत्वादोतीविकल्पकानुभूतेष्वानैकान्तिकत्वादिति चेत् न ज्ञात
सामग्रीवैकल्यलक्षणलिंगात्ज्ञानाभावानुमानोपपत्तेः नन्देवं कुतः
सिद्धमिति न चाव्याप्यात्सिद्धिः भयवादासिद्धत्वात् अन्यथा वेदा
न्तिनामपि इष्टत्रिकाले घटपदादिविशेषज्ञानाभावानुमानं तस्या
त् ज्ञानाभावस्यानिर्विकल्पकस्यादिवेद्यत्वानंगीकारात् नचावर

त्वाभेदसंभिन्नभावरूपात्मानपरामर्शसामर्थ्यासिद्धात्तदनुभवादेवत्तद्विरो
धितो ज्ञानस्याभावोनुमानंभावरूपात्मानुस्यूतत्परामर्शस्यचपरप्रत्य
याप्रसिद्धत्वात् यत्तु केचिदनुमानंरचितं नचावदज्ञातंज्ञानाभा
वः प्रमाभावप्रमातागम्यत्वात् संप्रतिपन्नवत् प्रमाभावोह्यभावस्य
प्रत्यक्षस्यवाविषयपरेणोष्यते अज्ञातंचेत्प्रमानगम्यं मातानिव
र्त्यत्वात् संप्रतिपन्नवत् तदनुमन्यतेनात्ये अज्ञातस्यमाता
गम्यत्वेतत्साधनायानुमानस्यायोगायोगात् एतन्मानगम्यत्वे
वामानगम्यत्वंभवती निरवद्यत्वव्याघातात् नचात्मनोनुमा
नेनावेद्यत्वसाधनं रवपूरणात्मनस्तत्स्ववचनव्याघातादिदोषा
पत्तिः तत्रह्यात्तिव्याप्यत्वेपिफलाव्याप्यत्वेपिफलाव्याप्यत्वेन

प्र॰ कृ॰
३८
58

विरोधात् इहवद्व्याप्तिव्याप्यत्वानंगीकारात् नचप्रमाणनिवर्त्यस्य प्रदीपि॰
प्रमाणागम्यत्वान्नियमः प्रत्यभिज्ञाप्रमाणनिवर्त्यस्य तद्धेतोः
संस्कारस्यानित्यपरोक्षत्वयासादि सिद्धत्वाभावेनानुमानगम्य
त्वानंगीकारात् न कथं तु काममर्थं न जानामीत्यादिव्यवहारोत्प
नस्तु तत्तायामान्तर्बाह्यसंभाव्यमानोऽतिरिक्तं ज्ञानाभावादज्ञान मेव
गमयति अवगतेऽप्यगतत्वादेव न जानामीति व्यवहारायोगात्
दनवगतेऽप्यचानवगतत्वादेव प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति युक्तं त्वदुक्तम
र्थं प्रमाणान्न जानामीत्येवं पक्षेऽप्यपि व्यवहारोपपत्तेः प्रातिभा
सिकत्वाद्युपगतार्थस्यानुवादपरः स्वप्रमाणसंभवेन सर्वे
वादिभिर्निराकरणानंगीकारात् नाप्यनासदासीन्नोसदासीत्

दित्युपक्रम्य तम आसीत् मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादौ मायामिति श्रुत्या प्रागभावस्त
त्वप्रमाणं तमःशब्देन सांख्यात् तदेवमनिर्वचनीयाज्ञाने संत्वप्रमा
णयोः संभवात्ताहाज्ञानमस्तीत्येतत्स्वाज्ञानमितिसिद्धं अत्रोच्य
ते तत्रावलक्षणसंभवः तथाहि अनादिभावरूपं यावद्विज्ञानेनैव
विलीयते तदज्ञानमिति प्राज्ञालक्षणं संप्रचक्षते अनादित्वे सति भाव
रूपं विज्ञाननिरस्यं अज्ञानमिति लक्षणमिह विवक्षितं तत्रावाद
ह्व्याप्तिः सर्वेषामप्यज्ञानानामनादित्वरूपत्रयानुगमात् नाप्यतिव्
याप्तिः अनादिभावस्यात्मनोऽतिवृत्त्यत्वाभावे तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य
प्रभावात् तदत्त्वस्य परमाणोस्तु जन्यत्वामत्वाद्यक्षरूपत्वेन अदृ
न स्य दूरत एवानादिज्ञानंगीकारात् तथा संभावित्वंभावामप्ये विलक्ष

एतत्समवेतत्वमात्रेलक्षणावतोपचारादात्मवदन्तादिभावत्वेनासिवर्त्त्यत्वानुमानानु
पपत्तेः नचैवंविधेमानासंभवः यतः देवदत्तप्रमात्रस्थप्रमाभावा
तिरेकिणः अन्तादेर्ध्वंसितीमान्त्वादविगीतप्रमायथा १ विगीतदे
वदत्तानिष्ठप्रमाणज्ञानं देवदत्तानिष्ठप्रमाभावाविरिक्तानादेर्निव
र्त्तकं प्रमाणत्वाद्यज्ञदत्तादिगतप्रमाणज्ञानवदित्यनुमाने दे
वप्रमा प्रमाप्रागभावनिवृत्तिरेवनत्वानिवर्त्तिकेतिमन्यते तान्प्रति
देवदत्तप्रमात्रनिष्ठप्रमाभावातिरिक्तानादेर्निवृत्तिरितिप्रयोक्तव्यं न
चैतदसमवेतत्वमेतदन्यसमवेतत्वंवात्रोपाधिः साध्याव्याप्ते
एतत्समवेतत्वस्यखण्डःखण्डावघ्यवसत्वानामेतन्निष्ठप्रमाप्रागभा
वातिरिक्तानादेःस्वप्रागभावस्यानिवर्त्तकत्वेनसाध्याविद्यमाने

पित्वङ्क्तोपाधभावात् नचाविवादपदमज्ञानादेर्भावरूपत्वे तत्र किंनम
वत्तिपदार्थत्वासंभाति पत्रबद्धितिप्रत्यक्षमानविरोधः सत्ताद्रव्य२
त्वाद्यनिवर्तकत्वेनासिद्धसाधनत्वात् नत्संप्रतिपन्नत्वात्मादिप
दार्थातिरिक्तस्य भावस्य भावातिरिक्तस्य चाज्ञानादेर्निवर्तके
मितिविशेषणादिदमदूषणमिति चेत् न तस्य नवाप्रसिद्धतया१
प्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेः किंच नाकिंचिदवेदिषमिति परामर्श
सिद्धसौषुप्तिकानुभवोपष्टम्भप्रमाणं नचज्ञानाभावविषयोयमनु
नुभवः अभावप्रतीतेर्धर्मिप्रतियोगिबोधपराधीनतया तदभाव
ख्य त अनुभवितुमयोग्यत्वात् चसदसादृश्यादिवत्स्वरूपेणाभा१
वस्यापितीर्विकल्पकबुद्धिबोध्यता नप्यात्वेसादृश्यादिवदभावत्वा
तः

पत्तेः निर्विकल्पकबुद्धिवो ध्येोभाव इतिपरैर्लक्षणांगीकारात् नापरस्तु प्रदीपि.
त्रिकालीनानुभवपरामर्शः उद्धितस्येदानीमेवसोऽथुक्तिकज्ञानाभा
वानुमानमितिचनवाच्यं तदनुमापकलिंगासिद्धेः नचसामग्र्य
भावोलिंगं तस्याप्यसिद्धेः नचज्ञानभावेनतस्यानुमाने अन
न्योन्याश्रयतापत्तेः सामग्र्यभावाद्ज्ञानाभावानुमाने तदभा
वाद्धसामग्र्यभावानुमानमिति नचैवंसतिवेदांतिनामपिज्ञाना
भावानुमानासंभवः अवस्थाभेदसंभिन्नभावरूपाज्ञानसंवेदनादेव
सषुप्त्यवस्थायांतादृशरूपज्ञानस्यतत्सामग्र्याभावानुमानात्
तयानुगतेतराभावादेवमेवज्ञानाभावानुमानस्याविषयाभ्यु
पेयत्वात् नचैवंविधमज्ञानंमप्यप्रासिद्धमितिवाच्यं तत्रमात्

यस्य दर्शितत्वात् त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारान्यथानुपप
त्तेः सविभावरूपाज्ञानसद्भावे मानं नच प्रमाणतो न जानामीत्येव
परतयापि व्यवहारोपपत्तिः त्वदुक्तोर्थे न प्रमाणज्ञानमस्तीत्य
स्य विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वात् तद्विशेषणतयापि
स्यापि प्रमाणेनाधिगतत्वात् स्ववचनव्याघातापत्तेः एत
दतिरिक्तप्रमाणज्ञानं त्वदुक्तेर्थे मम नास्तीति च वदतो वचनव्या
घातदोषानुषंग एव अस्यापि ज्ञानस्य एतद्विषयप्रमाणजन्य
त्वात् नच सामान्यतः प्रमाणेनाप्यस्याधिगमेपि विशेषान
धिगमाददोषः विशेषस्याप्यधिगमानधिगमयोः स्वोक्तिव्या
घातानिवृत्तेः नन्वभावरूपमप्यज्ञानं ज्ञाननिरस्यमप्युपपद्यते

प्र॰ कृ॰ ४२

41

भवद्भिस्तत्कथं ज्ञायमाने घटे न ज्ञातत्वमिति व्यवहारः । एवं अस्मन्मते इदानीं प्रदीपि-
तस्य साक्षिसिद्धतया प्रमाणाबोध्यत्वात् प्रमाणेन ज्ञातो घटः अज्ञातकाले इदा-
नीं तद्विषयोऽज्ञानतोऽर्थः साक्षिसिद्धोऽज्ञान इत्यनुवादगोचरो भवति भवति च प्रमाह
इत्यविरोधात् उक्तं च संप्रदायविद्भिः सर्ववस्तु ज्ञाततया अज्ञाततया वा
साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेति किंच तम आसीत् मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्याद्या-
गमोऽपि तत्र प्रमाणं न च तमःशब्देन ज्ञानाभावः कथ्यते नासदासीदिति अभा-
वव्यावर्तितम आसीदिति प्रतिपादनात् न च परमेश्वरस्य ज्ञानशक्तिर्माया
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः मायामेतां तरन्तीति ते तरन्त्यविद्यां वित-
तां योगी मायया मिथ्यादिनातिज्ञानानि वर्त्यमायाशब्दप्रयोगदर्शनात्
तदेवं लक्षणप्रमाणाभ्यामुपपन्नत्वादनादिभावरूपं ज्ञानमस्तीति सिद्धं किंच घ-
रूपा

मोपादानमज्ञानमिति लक्षणेपि न दोषः नचान्मन्यत्र तिव्याप्तिः तस्य केवलस्य कूटस्थ स्वक स्याप्यनुपादानत्वात् सत्योपादानत्वे च विभ्रमस्या पि सत्यत्वप्रसंगात् नचाविभ्रमोपि स्वरूपतः सत्यः तस्यात्वे प्रमाणज्ञानव देवाविषयापहारलक्षणावा धस्याप्यसंभवप्रसंगात् नचैतावन्तं कालं इ दं रजतमित्यमादित्यनुभवविरोधः आनिर्वचनीयस्यापि विभ्रमस्या भावविलक्षणतयात्यात्वेनानुसंधानोपपत्तेः नचस्वरूपसत एवास्ती दिति प्रतिसंधानं एतावन्तं कालमिहादर्शमुखमासीत्स्फाटिकघटलोहि तत्त्वमासीदित्याद्यनुसंधानदर्शनात् प्रयोगश्च विप्रीतो विभ्रमः एतज्ज्ञानकाबाध्यातिरिक्तोपादानः विभ्रमत्वात् देवदत्तादिविभ्र मवत् दर्शितश्च सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसंगो विपक्षे बाधक

प्र. कृ.
४२
42

स्तर्कितस्माद्युपादानोऽभ्रमस्तद्दृष्टान्तमितीति सिद्धं नन्वत्र व्याप्त्यसंभावितत्वं प्रदीपि·
णं सर्वप्रत्ययानां यथार्थत्वेनाविभ्रमाणामेवाभावात् विगीताः प्रत्यया
यथार्थाः प्रत्ययत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यनुमानात् अन्यथाख्यात्या
कारस्य प्रत्ययस्यान्यालंबनतायामनुभवविरोधात् सोविदांस्वविषय
यव्यभिचारेणानाश्वासप्रसंगात् असतोपि संसर्गादेरवभासमानता
यामसत्ख्यातेरपि दुर्वावसरतया सौगतमतानुप्रवेशप्रसंगात् अ
सतश्च संसर्गादेः स्फुरणकारणानिरूपणात् चक्षुरादेश्चासंप्रयुक्तमा
त्रग्राहित्वात् देशान्तरसन्निवेशीनः स्वरूपास्तत्वसंप्रयोगायोग्यत्वात्
दोषाणां च स्वारसिककार्यप्रसवशक्तिप्रतिरोधमात्रहेतुत्वात्

स्वषिकाघ्रातस्यालिवीजादेतथ्याद्दृष्टत्वात् दर्वहनदग्धवेत्रवीजात्कदली
कांडजन्मतोदग्धस्यावेत्रवीजत्वेनदोषयाससंगंविपरीतकार्यकारणतांप्रस
दाहरणत्वात् सर्वत्रचप्रतीयमानयोः संसर्गिणोः संसर्गव्यवहारस्यासंस
गाग्रहहेतुबंधत्वात्संसर्गज्ञानस्यापिकल्पत्वकल्पनायांगौरवात् अ
संसर्गाग्रहप्रसंजितसंसर्गव्यवहारस्यबाधतापूर्ववाधकस्यबाधक
तोपपत्तेः इदंरजतमित्यत्रपरस्यदोषदूषितचक्षुर्जन्यतयानाकालिक्यावि
षविषयस्यसामान्यमात्रग्रहणरूपत्वात् रजतंस्मरामीतिचासंतीतिविशे
षविषयस्यसंप्रयोगलिंगाद्यजन्यतयासंस्कारमात्रकारणत्वेनस्मरण
त्वात् तस्यदोषहेतुकत्वेननतत्त्वप्रागोचरत्वयाविषयाविवेचकत्वा
त् तयोश्चान्योन्यसंसर्गसाकांक्षसामान्यविशेषालंबनयोःस्वतःपतो

प्र० कृ० ४३ विषयतश्चागृहीतासंसर्गयोर्निरंतरोत्पन्नयोः स्वरूपेण यथार्थयोरप्ययथार्थ प्रसीवि०
व्यवहारप्रवर्त्तकयोर्विभ्रमत्वप्रसिद्धेरप्युपपत्तेः नैवंप्रत्ययानां यथार्थत्वे
43 न्यस्वरूपतो विभ्रमत्वाभावात् विभ्रमोपादानमज्ञानमिति लक्षणमलक्ष
णमेवेति अत्रोच्यते नैतत्सारं यतः स्वीकारे विभ्रमाणां स्यात्स्वी[?]
यासिद्धांतबाधना अनभ्युपगमे तेषामाश्रयासिद्धिकृद्धतो विपरीतावि
भ्रमाभ्युपगमो सिद्धांताविरोधात् अनभ्युपगमे हेतोराश्रयासिद्धेरनुमा
नानुदयात् अयथार्थव्यवहारहेतोर्ज्ञानस्य पक्षीकरणाद्दोषशंकितेन[?]
न यथार्थस्यापीश्वरज्ञानस्य सर्वव्यवहारहेतोरयथार्थव्यवहारस्यापि
हेतुत्वयाततत्त्वमार्किकाणां सिद्धसाधनत्वात् इदं रजतमित्यत्र पीदसंश[illegible]
विषयस्य व्यक्तितातस्यायथार्थव्यवहारहेतोरधिष्ठानविषयस्य वेदांतिभिर्य

र्थत्वांगीकारात् ज्ञानत्वं यथार्थमात्रवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तित्वात्प्रमात्ववदिति
विवक्षितमितिचेत् मैवं मात्रशब्देनायथार्थवृत्तित्वाभावृत्ति विवक्षायाम
यथार्थव्यवहारे ज्ञानत्वस्य व्यावर्त्यभावेनासिद्धसाधनत्वात् अयथार्थवृत्ति
त्वात्यंताभावाधिकरणत्वं विवक्षितमितिचेत् न दुष्टसामग्रसमुत्पन्नमा
त्रवृत्तित्वस्यतत्रोपाधेः यथार्थशब्देनचसदर्थविवक्षायांनायंसत्पक्ष इत्यादि
बाधविरोधात् मुख्यार्थ्यथार्थविवक्षायांचास्मान्प्रतिसिद्धसाधनत्वात्
किंचायथार्थप्रत्ययोस्तीतिज्ञस्य प्रत्ययस्य यथार्थत्वं तस्य सालंब न
त्वाय कश्चिदयथार्थप्रत्ययोभ्युपेयः तथासति नव्यवहर्तारनैका
ति कत्वा अयथार्थत्वेतस्य प्रत्ययस्य कुतो न एव व्यभिचाराद्वा यथा
र्थप्रत्ययोस्तीत्येतावता प्रत्ययोनास्तिकिंतव्यवहारमात्रं पदार्था

प्र॰ कु॰
४४

44

नाभसंसर्गाग्रहणेनैवं धृतमिति चेत् नैवं सर्वत्र संसर्गव्यवहारस्य प्रवाहिय प्रदीपि॰
माणस्य पदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानियमात् कस्य चानभ्युपगमेऽपि व्यवहा
रोपपत्र संसर्गाग्रहादेव तदुपपत्तेर्भ्रान्तिश्चेत्त्वयोः संसर्गज्ञानानुमाताभावाधव
प्रामाण्यभंगप्रसंग एवमनुमाताभास इव सदनुमाने प्यसंसर्गाग्रहादेव
संसर्गव्यवहारोपपत्तेरनुमातोच्छेदः प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्योच्छेदश्च बालोके
त्वव्यवहारवत्सर्वत्र प्रत्यभिज्ञास्थानेऽप्यसंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारोप
पत्तेः यत्र दोषशंकापि नास्ति तत्र संसर्गज्ञानानुमानाद्युपपद्यत एव प्रामा
ण्यमत्यन्तानुपपन्नत्वान्निर्वादिनोऽपि विपर्ययाशंकया व्युत्पत्ति विरहा
च्च वेदप्रामाण्यभंगप्रसंगो दुर्निवार इति चेन्न नैवं तत्र संसर्गज्ञाना
नुमानोल्लिंगानिरूपणात् न च पाहि किंदोषाभावः संसर्गज्ञानात्

मापकःकिंवाव्यवहारमात्रं उताविसंवादिव्यवहारः नाद्यः दोषाभाव
स्यसंसर्गज्ञानस्यव्यभिचारित्वात् सत्यपिदोषाभावेसामग्रीवैकल्येसं
सर्गज्ञानानुदयात् नचदोषाभावविशिष्टसामग्रीसद्भावेनसंसर्गज्ञा
नानुमानं सामग्र्याःकार्यैकसमधिगम्यत्वात् सतिसंसर्गज्ञानेसा
मग्र्यनुमानंतदनुमानेचसंसर्गज्ञानानुमानमितिपरस्पराश्रयप्रसंगा
त् नापिद्वितीयः इदंरजतमित्याद्यपव्यवहारेव्यभिचारात् नाऽ
पितृतीयः विनापिसंसर्गग्रहंसंसृष्टयोरसंसर्गाग्रहादेवतदुपपत्तेः
त्वन्मतेघटत्वसुघटयोःसमवायस्यानन्तत्वात्तयासंसर्गाग्रहेपिसंवा
दव्यवहारदर्शनेनानैकान्त्यात्र व्यवहाराविसंवादस्यचप्रदेशान्तरकालां
तराधीनाधिगतितयाव्यवहाराधिगमसमयेनाधिगतत्वेनानाहीं

प्र॰ कृ॰ ४५

45

गत्वात् बालस्यापि धर्मवद्धर्मसमवायिसंसर्गज्ञानानन्तरमानानुदयेष्वुत्पत्ती प्रदीपि

विरहप्रसंगात् नैव प्रतीतिर्विरोधो रजताकारस्या प्रतीतेः शुक्तिकालर

वलंबनानभ्युपगमात् नहि रजतं शुक्तिकारीति परैरपि प्रतीतिरूपेयते इ

दमाकारस्यानुरजत ज्ञानालंबनतामनभ्युपगच्छतस्तवैव प्रतीतिविर

रोधः इदं रजतमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययवार्ते न्यंज्यालीति दीपः

मरस्मादनादिव्यवहारदर्शनात् नच संविदां विषयव्यभिचारादनाश्वा

सप्रसंगः विसंवादिस्वप्नवल्लरजनकत्वप्रदाइवारस्य नि:शंकिप्याश्वासोपप

नोऽन्तर्वसिद्धिः संशयादेरवभासस्याभ्युपगमादसत्ख्यातिप्रसंगः भासमा

नस्य संसर्गादेः साक्षिज्ञानतावदसाक्षिदर्शनतायाश्चाप्यंगीकारात् नचायमप्य

ज्ञानजन्मनि कारणाभावः दोषदूषितस्य चक्षुरादेस्तत्कारणत्वोपपत्तेः ज्ञानाना

र्जितत्वोऽयं पार्थिवव्यवहारजनकत्वेऽपि दोषवशादयं पार्थिवव्यवहारहेतुत्ववदे
वेऽस्यानाकरणतांविपरीतप्रसङ्गात् हेतुतयाप्यसंभवात् यच्चैवं दवदो
हस्यैवेत्थं वर्जितं विताबाधकत्वं तत्पात्तर जप्रभावात् च तत्र पार्थिवारंभकपृथिव्यार्थ
त्वात् प्रतिबन्धकत्वमयं पार्थिवत्वात् जनकत्वं चाकिं न स्यात् सर्वत्रैवासंस
र्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारमभ्युपगच्छन्तः शब्दलिंगादिप्रामाण्यभंगस्य
दापत्तित्वादेवकल्पनागौरवस्याहूयत्वात् असंसर्गाग्रहमात्रस्य व्य
वहारप्रसंजकत्वादेव तत्प्रसंजितायं पार्थिवव्यवहारबाधकत्वेन बाधक
स्य बाधकत्वोपपादनासंभवात् नचव्यवहाराविरोधो बाधः अतद्वर्पि
तेव्यवहारानुदयेन इदं रजतमित्यादिज्ञानस्याबाधकत्वप्रसंगात् तदर्थ
ताव्यवहाराविरोधकस्य बाधकत्वे च मायादिज्ञानस्यापि तादृशविरोधकस्य बाधा

धकत्वोपपत्तेः नचतत्तयोग्यत्वाविच्छेदोबाधः नहि छेदे सामर्थ्यांतरे पुनस्तत्र
व्यवहाराभावप्रसंगात् योग्यताप्रतिबंधोबाधइत्यपिन विवेकज्ञानवेला
यांहेत्वभावादेवफलासिद्धौप्रतिबंधकल्पनानवकाशात् नचाग्रहणनिवृत्ति
र्बाधः सर्वग्रहणानंतरप्यात्वेनबाधरूपत्वप्रसंगात् अतोनव्यवहारनिवार
णेनबाधकत्वोपपत्तेः रजतगोचरविज्ञानस्यचदोषदूषितलोचनजन्य
तयापरिशेषात्सिद्धौसंस्कारमात्रजन्यतयास्मृतित्वकल्पनायायोगात् नतु
संप्रयुक्तत्वेरजतस्यानुभवकारणस्यपुरजतस्मरणजनकत्वंसर्वत्रसादृश्यका
रित्वेनउद्बोधकस्यैवविषयत्वादितिचेत् न प्रत्यभिज्ञायांतत्तायाअ
विगोचरत्वात् नचसंस्कारस्यापिविषयोऽयंतत्तांशोवेदयितुंसंस्कारो
पस्थापितत्वात्तत्तायाइतिचेत् प्रकृतेपितर्हिसंस्कारोपनीतंरजतदोष

कस्तुचिन्नेंद्रियेण विषयीक्रियत इति न दोषः नन्वाप्यसमारोपे किं प्रमाण
मितिचेत् उच्यते नयतंतयतो ज्ञानसम्यज्ञानातिरेकिणः ज्ञानस्यका
रणत्वावश्यंवेनयतांतरं एवं चक्षुरेव चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानाति
रिक्तज्ञानजनकं चक्षुरादींद्रियत्वात् घ्रा चक्षुरंतरवदिंद्रियांतरवच्च न
च चक्षुः चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानजनकत्वेसत्यतिरिक्तज्ञानजनकत्वंभ
वति इंद्रियत्वात् घ्राणवादित्रिप्रकरणसमता मनस्यनैकांतिकत्वात्
स्पर्शनघ्राणकरणस्य चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानजनकत्वेसत्यतिरिक्त
रसादिज्ञानजनकत्वात् चक्षुःस्पर्शजन्ययथार्थज्ञानजनकत्वेसत्य
तिरिक्तरसादिज्ञानाजनकतयासिद्धसाधनत्वाच्च नचबाहिरिंद्रिय
त्वादिति विशेषणमात्रान्नैकांतिकता तत्रापि सिद्धसाधनतायास्तादवस्थ्यात्

सत्य ज्ञानजनकत्वस्यैवोपाधेः नचव्यतिरेकोपसंहारस्थलाभाव मतसध्यकृतमिथ्यार्थज्ञान पं० २ (सत्वात् पं० १)

प्र॰ कृ॰ नचयथोक्तयथार्थज्ञानजनकत्वे [illegible]तिरिक्तज्ञानजनकत्वात्यन्ताभाववयि प्रदीप॰

४७ करणतया साध्यविशेषितत्वाद्दोषः प्रागणादिकुचवर्जं न्ययथार्थज्ञा

47 जनकस्यातिरिक्तज्ञानजनकतया व्यतिरेकोपसंहारस्थलमित्वात् विवाद

पदानि पदानि त्वस्मारितपदार्थत्वयप्रतिपादकानि आकांक्षासंनिधि

मत्पदकदंबकत्वाज्ञायमानयोग्यतादिपदकदंबकवत् नचयोग्यतावत्त्व

मुपाधिः सोपाधितसमव्याप्त्यभावात् आकांक्षासंधिरहितपदकदंबयो त्ति

ग्यतावत्त्वेपि साध्याभावात् नचाकांक्षादिमत्त्वे सति योग्यता

वत्त्वमुपाधिः व्यर्थविशेष्यापातात् नचाकांक्षासंनिधिमत्त्वे स

ति योग्यताभावे तात्वज्ञानाजनकत्वं अप्रयत्वादसप्रतिपत्तः स्व

लेहव्यमासि अयोग्यतार्थविषयाणामाकांक्षासंनिधिमत्पदानाम्

सर्वेषांपक्षीकरणात् नचयोग्यतावच्छेदस्यविषयमव्यापकत्वेनोप
स्थित्या यद्योग्यार्थं तदन्वितप्रतिपत्ति ---- नभवतीतिव्यतिरेकोप
संहारस्खलस्सर्वैर्वाक्यन्यायेनदर्शयितुमशक्यत्वात् नचाविवादपदानि
पदानिस्वस्मारितार्थान्वयमितिज्ञानवन्तिस्माकांक्षासंनिधिमत्पदत्वा
त्प्रमाणवाक्यस्थपदवदित्याभाससमानयोगक्षेमता तत्रबाधकप्रमाण
विरोधेनकालात्ययापदिष्टत्वात् प्रतीतिमात्रसाधनेत्वबाधाभावात्
उक्तंचैतन्नइहाचार्यैः आत्मतासत्यायितज्ञानमप्यर्थशाब्दः करोतिहीति विप
क्षेचप्रतिपन्नाप्रतिपत्तोनिराकरणायकस्यचिदाभासंभवोबाधः नच्याविं
पाद्ये ध्वनित्यइतिशब्दस्यानित्यत्ववादिनाप्रतीपाद्वितीयस्मिन्समाप्ते
वादीप्रतिपद्येततदावादिनापरिबद्धार्थविज्ञानस्यापिविषयमविज्ञाते

प्र॰ कृ॰ ४८ विज्ञातंतत्समानिग्रहस्थानमापद्येत प्रतिपत्तौ वा विपर्ययाभ्युपगमप्रसं प्रदीपि॰
गः नहि शब्दस्वरूपमात्रेण विज्ञातं तत्त्वादिभ्यस्य वादिनो यथार्थं किं चैवं क्वाधि
करणविरुद्धधर्मद्वयप्रतिपत्तीलक्षणाविप्रतिपत्तिरेवं भवत्त्वन्ते न भ
वेत्र तत्र कृतसूत्रांकव्याप्रवृत्तिः कृतस्तमांचाविप्रतिपत्तौ निरासः
अपि च सर्वस्य वाक्यस्य संसर्गः प्रतीत्यजनकत्वे स्वत्वापार्थिकातिर
र्थकिंभेदेन स्यात सम्प्रदायार्थप्रतीतौ सत्यामपि यदर्थो वाधितो
भवति नैष दोषः कुमतत्त्वमुच्यते यथा तथा स्तीरे पंचफलानि सं[illegible]ति इति ती॰
प्रलंभकवचनात् यत्रावयवार्थप्रतीतौ सत्यामपि सम्प्रदायार्थाप्रती
तिः तदापार्थकं यथा दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनमित्यादि
यत्रावयवार्थप्रतीतिरपि यत्राभावस्तन्निरर्थकं यथा नित्यः शब्दः कचट

48

तपातंगजडदवत्वात् खपुष्पवदिति सचायमन्यतापार्थकादिभेदः क्वचिदपि
शब्दस्य संसर्गप्रतीत्यजनकत्वेन सम्भवतीत्यलमतिविस्तरेण यदुक्तं तत्प्रका
शत्रैयथा गगनकुसुमं म सद्व पुष्पादिजनकतादात्म्यमितिचेन्नैवं गगनकु
सुमस्यापि तथत्वाप्रतीयमानत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् नापि
तस्य स्वरूपप्रतीतावन्यथाख्यातिस्वीकारात् अप्रतीतावाश्रयासिद्धेः स
संसर्गाग्रहत्वेन चान व्यवहारेतत्वेसितस्याप्रतीतौ हेत्वोर पक्षधर्मत्वात् तस्मा
च्छून्यतादिविभ्रमे पुरोवर्ति शुक्तिकाशकलादि रजताद्यात्मनावभासत इति
सिद्धं ७ भावत्वेवाविभ्रमस्य सद्भावः विभ्रमालंबनं किमसत्सदवा किंवो
भयात्मकमनुभयात्मकं वा विलक्षणामिति विवेचनीयं तत्रावदसत् असत
तो ऽपरोक्षप्रतिभासानर्हत्वात् नचादिस्मायाप्रवत्यनुपपत्तेश्च क

प्र॰ टी॰
४८

47

चिदसाधिष्ठे येपि प्रतिभासप्रवृत्ती किं न स्यातामिति चेत् न विशेषाधि प्रदीपि॰
करणत्वेनुपपत्त्वानुपपत्तेस्तस्यातिःस्वभावत्वात् सर्वेषां तदेषमात्रेण
सत्त्वाविशेषात्तेषां वा आलंबनप्रसंगात् अन्तरंगापेक्षेय सामर्थ्यातिः
स्वभावं च सति स्वकारणविशेषवशसमासादितस्वभावविशेषं विज्ञान
मेवाविषयप्रकाशात्मकापानशक्तिमदिति चेत् नाहि व कार्यं किम
स्याः शक्तेः शक्यामिति यद्यसदेव किं न तस्याः कार्यकृतत्वापत्तेरायः
असतो कार्यत्वात् प्रकाशनशक्तित्वव्याघाताच्च नाद्वितीयः
प्रकाशान्तराभावात् उत्तरवस्थानाच्च तदेव विज्ञानमसतः प्रकाशइ
ति चेत् न विज्ञानाप्रकाशशक्ति धाति विज्ञानस्यैव शक्तिरूपत्वस्य तथा
विषयत्वानुपपत्तेः न ह्येकस्यैकदैव सति प्रतियाश्रयाश्रयेमासि
त्व

ग्रत्तयाचत्र विषयत्वं संभवति युगपदेवासिद्धप्रसङ्गात् ध्वत्वाविरोधात् प
क्रममेवतर्हि शक्तेर्भिद्यदितिचेन्न शक्तिः कस्यकुत्रेति शक्तेरकल्पनीः
रूपणाधीननिरूपणत्वात् अस्तुतर्हि स्वकारणविधुवासादिस्तस्व
भावमेवेदं विज्ञानमेवासत्तः प्रकाश इतिचेन्न नसदसतोः संबंधानि
रूपणात् असम्बंधीनातिरूपणत्वज्ञानस्य ततस्संबंधइतिचेन्न त
दधीननिरूपणत्वस्यापि संबंधान्तराधीनत्वादसत्ख्यातिरूपाख्य
३ती त्वासम्बंधानुपपत्तेः॥ अयमसदनुभवइत्यसत्ताविनाना
नुभवातिरूपणं तेनतत्ताविनाभावः संबंधइतिचेन्न मैवं असत्
उत्पत्तेरतदात्म्य न अपत्यनुभवस्य तद्विनाभावासंभवात् नस्मात्स्व
ग्रत्ययासादित्स्वभावभेदविज्ञानमेवासत्प्रकाश इत्यसत्ख्यातिर
ज्ञानजन्यातिपायानाधारत्वाच्च घटादिवत् असतो ज्ञानविषयत्वानुपपत्तेः॥ पं० ४

प्र॰ क्रॊ॰
५०
50

वादित्तामयमसत्यलापइत्यारोप्यमाणेनाज्ञात नापिसत् नेदं प्रसादि
रजतमित्यादिवाधविरोधात् यत्रवाध्यत्वेनैवोल्लेखस्तत्रौचि
त्ये न तत्र प्रमाणानिरूपणेन तथाहि भ्रान्त्यनुभवस्तत्र
प्रमाणं उत वाधानुभावः किंवा (अर्थान्तुपपत्तिः वाधानु
पपत्तिर्वा न सत्वात्यनुपपत्तिर्वा नाद्यः तस्यपुरोवर्त्ति रज
तसत्तामात्रगोचरत्वात् संतिहितत्वसत्तायामौदासीन्यात्
नद्वितीयः वाधानुभवस्यापिपुरोवर्त्तिन्यारोपितत्वाभावविष
यस्य देशान्तरसत्वसत्तावेदकत्वात् नतृतीयः रजतावभा
सस्य पुरोवर्त्तिपुरोवर्त्ति रजतसत्तांविनानुपपत्तावपिदेशा
न्तरेतदीपसत्तामन्तरेणानुपपत्त्यभावात् नचतुर्थः वाधस्य

प्रसक्तप्रातिबेधात्मनस्तत्रैवनम्रस्त्वापकृतत्याम्बवतत्त्वसत्तानां त्रेपक
त्वात् नचवारयमत्यप्यापित्रस्यासत्वित्तत्रापिकृत्तोनवाधः स्यादिति नं
त्र तस्याप्राप्तेरेववाधोपपत्तौ तत्सत्ता व्यवसायायोगात् नैदंरजतमिति
पुरोवर्त्तिनि रजतत्वदत्यानिबेधात्माभावाधात्मवारजतत्वस्याकापिप
रिप्रितत्वोमिचेत् न त्वमानि वृत्तस्यत्यारिव विविक्तयो वैयार्थ्य
त्रैकानंतरंमधीतिप्रसक्तेः नापिपंचमः प्रसक्तः संसर्गस्यैवरजतस्या
प्यसत्वःख्यात्युपपत्तेः अथाधानिकस्यकस्यचिन्मतानुसारेणेदंरज त्यापकत्य नंऽज्ञा
तमितिज्ञानन्निदमाकाररजताकारयोर्नसंसर्गग्राहकत्वमपितुतयोर
कज्ञानसंसर्गिणोर्भेदाग्रहदयप्याप्यव्यवहारेणद्व्रमाणयोर्भेदाग्राहि
सविकल्पकमेकविज्ञानंविभ्रमस्तदानागानुपगमोऽत्र तेष्याचैनासतिः

प्र॰ कृ॰ कस्यचित्तत्त्वमितिरिति कोपि ब्रूयात्तं प्रति ब्रूयात् मध्यमवृद्धव्यवहारेप्येक प्रतीति॰
५२ ज्ञानोपारोहिणोः संसर्गिणोः संसर्गग्रहादेव व्यवहारोपपत्तेर्बालस्य
संसर्गज्ञानानुमानानुदयाद्यश्च प्रमाणरूपभंगप्रसंगादेवमनुमानाभा
सेद्व सदनुमानेप्यसंसर्गग्रहादेव संसर्गव्यवहारोपपत्तेरनुमानोच्छेदः
प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्योच्छेदश्च ज्ञातेकत्वव्यवहारवन्न सर्वत्र भ्रमप्रमाभिज्ञा
यामसंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारोपपत्तेरिति गुरुमतानिरसनेन वस्तु
रु मतपरिशोधस्य निर्गुणमतमतान्तरनिरस्तमिति । किंच कारणभेदात्का
र्यभेदमवलंब्यैव भेदस्याप्यारब्धानिमन्त्र्यावरार्यतो द्वितीय
सूत्रे मिथ्याज्ञानविवेचनवेलायामिथ्याभिमतिमिथ्याज्ञानमनेकप्र
कारं वक्ति तथाप्यनित्यानित्याभिमतिसम्भवाति ध्यामित्यादिना

ष्यविरोधः कस्तुनविपर्ययोत्तस्मिंस्तदितिश्चन्यथ इत्युक्तोनकुरवार
त्रिकाविरोधस्य ससज्येतोति व धर्मांवध्यत्तावालोनानेनाप्योसिजी
वत्ता स्वपत्त हानिकर्तृत्वाद्यः कलांगा द्यांगत इति न्यायविषयत्ता
मयंत्वानिवर्त्तते न स्यादसन्दृत्वाद्यनुपपत्तिरापित्ता स्वत्वस
त्ता वैदिकाध्यारोपितस्या कस्वैवेदस्यारोपितस्य न्यत्वस्य वस्त्वेद न
त्ता. व दृश्यानिरादे नस्यासंतोहिस्य दृष्टस्यायोग्यत्वात्. उत्पेकर
णांविषहकस्यापि दृष्ट शक्यगनीति चेत् न उत्पत्करणस्य पुंसः सर्वद
र्शित्वप्रसंगात् भ्रान्तदोषापसदुत्तैर्वचनीयंवाद दर्शयति दृष्ट
मुख्यासात् न देवेन दृष्टान्तरसदावारोप्यस्याभावः. भ्रान्तत्वादितिवेद्यो स्व.
रूपेण सत्तोगगनारविंदादिवदप्रातिभासस्य नैरुज्जताभीतिबाधस्यैद

नामात्र गोचरत्वात् द्वयोर्वाधकल्पनायां कल्पनागौरवात्तेदंरजत
मितिचरजतेवाधादर्शनाच्चेदंतातिवैधेसान्निध्यानिदंतयावाहिराप
कवत्स्रोपपत्तौ ज्ञानः संविदकारतेतिसंप्रत व्यवहितस्यापरोक्षसं
विद्वच संतरेणापरोक्षत्वानुपपत्तेः संविदाकारो रजतंसंप्रयोगगम्य
तदेस्यापरोक्षत्वात्संवेदनवादितिप्रयोगोपपत्तेः ननुसंप्रयोगोना
माकिमिंद्रियसंयोगादिविशेषः किंवासंबंधमात्रं नाद्यः रूपादिना
नैकांत्यात् द्वितीयेत्वविशेषणासिद्धिः दृष्टांतेसाधनविकल्पं
नाव न ह्याध्यासिकसंबंधं विनास्माकं तत्पंचमीख्यापरोक्षा प्री
रूपत्वेच रजतादेर्ख्यातिंविनापिदूर्षान्प्रसंग इतिचेत् मैवं इंद्रिय
संनिकर्षान्वयीतापरोक्षत्वस्याविवादितत्वात् संवेदनस्यचेंद्रिय

नीय

संवं धमं तरेणैव स्वतः सिद्धतया स्मान्दिसि द्धत्वेनवास्ता धनवै कल्पाभावा
त् नचधीरूप त्वेरजतादेर्भ्रांतिविनापि दर्शन प्रसंगः । धियोन्यत्वे
पि घटादिव भ्रांति विनापि दर्शन प्रसंगस्य तुल्यत्वात् नतो धीरूप
मेव रूप्यमिति चेन्न दयुक्तम् अन्यतालीकाया अपिवा ह्यताया: प्र
तिभासवदन्यतासत्वेपि रजतादेः प्रतिभासोपपत्तेः नचेदं र
जतमिति दृत्ताभावमेव चाध्यत्ते कल्पनालाघवादिति न्याय्यं इदं
रजतमिति पत्राविशिष्टरजतस्य नेदं रजतमिति चाधस्यानुभवासि
द्धतया कल्पत्वाभावात् अतएव कल्पनालाघवन्यायानवतारात्
नचैवं संविदेकसमंतरेणापरोक्षत्वानुपपत्तिः बाधत्तावत्त उपपत्ते
किंचारोपितत्वभ्रौचेत्र गुंजापुंजादौ दहनसमारोपेदहदाहप्रसंगः

म

प्र॰ वृ॰
५३

शुक्त्यावच्छिन्नस्यानात्मिकत्वादप्रसंग इति चेन्न नहि न बहिः सूत्रांतारे प्रस्ताव॰
त्यंत्यंतासदनिर्वचनीयं वाऽस्यात् गत्यंतराभावात् संप्रयोगसंत
रेणापरोक्षत्वादित्ति हेत्वर्वं हि वृत्त्यभ्यवधाकारे वर्तते इति सव्यभिचा
रः तस्मान्नासत् नापि सत्समारोपितं नापि सदसद्रूपम् विरो
धात् अविरोधे वा व्याप्तिवाधो द्वयोरपि परस्परव्यावृत्त्यविषयत्वात्
उभयाकारस्यैकाकारप्रतीतिभासो भ्रम इति चेन्न नहि वाधस्यापि भ्रमत्व प्र
प्रसंगः तस्याप्येकाकारविषयत्वात् सर्वत्रानानावभासचात्मतानव
भासकत्वाज्ज्ञातित्वप्रसंगो दुर्वारः स्यात् तस्मादन्यंतराभावादनि
र्वचनीयमारोपितमाभातीति सिद्धम् ८ ननु किमिदमनिर्वचनीयत्वं
किमनिरुक्तिविरहः किं वानिरुक्तिनिमित्तस्याविरहः नाद्यः इदं

रजताभित्यादिनिरुक्तेरंगीकारात् नद्वितीयः विकल्पासहत्वा
त् तथाहि निरुक्तो निमित्तज्ञानमप्यर्थो वा स्यात् नाद्यः रजता
दिज्ञानस्यानिरुक्तिनिमित्तस्य मायावादिभिरभ्युपगमात् नाद्वि
तीयः सर्पस्यापि सत्तोविरहे सत्त्वव्याप्तिप्रसंगात् असत्तोपि
विरहे सत्त्वप्रसंगात् उभयाविरहस्य च परस्परविरुद्धयोर्लौकिकासि
द्धयोरन्यतरनिषेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वनियमदर्शनादेवा
नुपपत्तेः भावाभावयोरलौकिकयोः स्वकपोलपरिकल्पितयोर्नि
षेधस्य च यांगीकरणे तु लौकिकसदसत्त्वोरनिषेधात् नानिरुक्ति
निमित्ताप्यसंभवः अतोनिसदसद्विलक्षणमपि विकल्पनीयम् नो
पितानववाधं वाध्यत्वेनानिवर्त्यत्वांगीकारपूर्वज्ञानस्यसंस्का

स्वचोत्तरज्ञाननिवर्त्यत्वादनिर्वाच्यत्वापातः विपक्षस्य चेश्वरज्ञाननिवर्त्ये प्रदीपे·
त्वादनिर्वाच्यत्वं स्यात् इतिलक्षणस्यातिव्याप्तिः अथवा ध्वंसं तां
मवाधकज्ञानविषयत्वम् तदोष्मुक्त्यादेर्बलिराज्ञानानिर्वाच्यत्वं स्या
त् तयोरधिष्ठानतया वाधकज्ञानाविषयत्वात् अथ यत्ना भूतप्रति
भविष्यन्नीतिकालत्रयसत्ताज्ञानविषयोवाधस्तद्विषयत्वं चवाधत्वमि
ति मैवम् मायाविवर्त्तस्य पुरोवर्त्तिरजतस्य त्याविधानिषेधावि
षयत्वानङ्गीकारात् लक्षणस्याव्याप्तेः लौकिकपरमार्थरजतस्यात्र
तथाविधनिषेधाविषयत्वाङ्गीकारादनिर्वाच्यत्वापत्तेरतिलक्ष
णस्यातिव्याप्तिश्च एतेन प्रतिपन्नोपाधौ निषेध्यत्वमनिर्वचनी
यत्वमित्यपास्तं पुरोवर्त्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्याधिष्ठानज्ञा

नैतन्मायायां विलीयमानावयांतत्परिणामतायास्तु यमेव विलीयमा
नस्यतेदंरजतमिति निषेधाविषयत्वात् किंवात्रप्रमाणम् स्यात्
तेसतिबाधत्वात्नुपपत्तिः असतोनरशृंगादेरख्यानात् नद्वि
तीयतोवाधाभावात् उभयस्यवैहदर्शनादितिचेत् न देशांतरे
सत्वात्तत्वानिरिहासत्वाद्वाधस्यापिसंभवाद्न्यथानुपपत्तेः किं
वासतोभानमनुपपन्नं इत्यसत् असतोपितत्वाज्ञानात् अन्यथ
पात्वपार्थकत्वंवाक्यस्य प्रयुक्तपदानांसंभूयकारित्वानियमात् किं
चेदंसद्विवादितं किंसत्ताउक्ता अपवाधात् उत प्रत्यक्षत्वं ना
द्यः सत्तायुक्तस्यप्रपंचस्यभवन्मतेवाध्यतयापरत्वतदवाध्यमिति
व्याघ्रासिद्धेः नाद्वितीयः यदवाध्यंतदवाध्यमितिसाध्याविशेषत्

असतोपितत्त्वज्ञानादन्यथा त्वपदार्थकत्वंवाक्यस्य = ४

प॰ क्र॰ त्वापत्तेः नन्वतीयः सिद्धसाधनत्वात् अर्थान्तरत्वाच्च किंवाऽत्रान्यथैव प्रतीति-
५५ वोपपत्तिरस्मदुक्तरीत्या सदसद्विलक्षणत्वेन प्रपंचवत् ख्यात्युपपत्तेरसद्विल
क्षणत्वेनात्मवद्बाधायोगादुभयविलक्षणस्यासंभवाद्युपपत्तेः नचवा
च्यं सदसत्त्वे वा धर्माभावाभावनप्रयोजकेनाद्वैतवैलक्षण्ये गौरवादिति सर्वेदस्स
असत्तापि तत्स्यदानभिमतेन प्रसक्तोपि प्रपञ्चस्य वा ख्यातत्वदर्शनेनोक्तोत्तर
त्वात् ननुद्वैताद्यापत्तिरनिर्वचनीये प्रमाणं प्रत्यक्षं तत्र्यनुमानं विवाद
पदस्थितिर्वाच्यमसविषयत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथात्मा नचासिद्धिर
विशेषणः पक्षः रूपादीनामस्तु स्वव्यतिरिक्ताश्रितत्वानुमानवत्
सामान्यतः प्रसिद्धिविरहेऽपि परिशेषाभ्यामप्रसिद्धि रूपपत्तेरिति चेत्
न प्रत्याक्षाद्यवात्माने वा विपक्षे वर्तमानतया विरुद्धत्वात् गुरुत्ववदिति

गेन काचिदाश्रितत्वप्रसाधनं वदन्निर्वाच्यत्वसाधने लिंगाभावात् अप्ये-
तद्दोषपरिजिहीर्षया विमतं सदसद्विलक्षणं दोषप्रयुक्तभानत्वात् भ्रां-
तिसिद्धवदित्यन्यवादिभिः प्रयुज्यते तदप्यसत् दृष्टान्तस्य साध्यविकल-
त्वात् नहि शुक्तिरजततादात्म्यस्य सदसद्वैलक्षण्यं परीक्षकैरभ्युपगम्य-
ते येनोभयवादिसिद्धतया तस्य दृष्टान्तता स्यात् अत्यन्ताभावरूपत-
याऽपरोक्षत्वेन भानात् बाधावतः सदसद्विलक्षणत्वयुक्त्या साध्येत
तर्हि रजतस्यापि तया तत्साधयितुं शक्यमिति व्यर्थोयं वकेवधाविधिप्रयासः
किंचेदं दोषप्रयुक्तभानत्वं किं दोषजन्यज्ञानविषयत्वं उत दोषजन्यप्राक-
ट्याश्रयत्वं नाद्यः ज्ञातत्त्वस्यैकत्वेन ज्ञानविषयाधिष्ठाने व्यभिचारात्
न द्वितीयः प्रतिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् नहि देशकालव्यवहितस्य रजतादे

सिद्ध

प्र· क्र· दैर्घ्यजात्यभावात्स्वत्वमुपपद्यते भ्रमे चैतन्येवापरैः किंचेदमनिर्वचनीयत्वं प्रदीपि·
५६ न प्रमाणानुकूलं नापि वा धकज्ञानानुसारि भ्रान्तौ सदिदं रजतमि
ति सत्त्वेन वा धेन नेदं रजतमित्यसत्त्वेन स्फुरणात् अपि च अनिर्वच
58 नीये रजते रजतत्वप्रत्यासत्तिर्न जातिनिबन्धना तस्य अजातेरभावात् भावे वा
सत्यरजतवदेवाबाध्यत्वप्रसंगात् नाप्यौपाधिकः पावकादिशब्दव
त् अखण्डशब्दत्वात् उपाधेरनिरूपणाच्च नाप्यज्ञाविषयाद्यवच्छेदः दि=
स्वभ्रान्तिमात्रसिद्धत्वादन्यथा दृष्टवरत्वेन रजतस्यतेनाऽगृहीतसंबंध
त्वात् किंचानिर्वचनीयत्वेद्रजतं न प्रतीयेत नप्याहि किंतु यैरिन्द्रियेण ग्र
ह्यतीति उत्सर्गस्वीकारात् अप्यवभासादिन्या वैपरीत्य नाद्यः तस्य प्रति
भासमात्रशरीरतया संप्रयोगायोग्यत्वात् नाद्वितीयः अननुभूतस्य

स्काराभावात् न तृतीयः इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनः केवलस्या
विषयत्वासंभवात् न चाधिष्ठानविषयतयान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासि
द्धिः तथा सति द्वितीयस्वीकारेणान्यथाख्यातिमतानुमानप्रसंगः नवसंस
र्गप्रतीतेरभ्युपगमात्रान्यथाख्यातिप्रसंगः न पापिविज्ञानद्वयाभ्युपगमेनान्य
थाख्यातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् इदमाकारविषयमिन्द्रियजन्यं रजतमात्रसंस ग्रहणं
र्गविषयं च साक्षिचैतन्यमित्यभ्युपगमात् न द्वितीयलक्षणप्रमाणयो
रनिरूपणानुपपत्त्यानिर्वचनीयावभासाविभ्रमइति अत्रोच्यते प्रत्येक
सदसत्वाभ्यां विचारपदवीं न यत्र गच्छेत्तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदांतवे
दिनः २ सत्वेनासत्वेन वा विचारासहत्वे सति सदसत्वेन वा यद्विचारं न स
हते तदनिर्वाच्यं नैवं सत्यव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा सर्वधर्मागोचरत्वात्

प्र॰ कृ॰
५७

याभावनियमात् सदादीनां वृत्तश्चद्विवाश्सहत्वेनपदैरभ्युपगमाच्च एवंच स
तिनिरुक्तविरहः किंवानिरुक्तनिमित्तस्य विरहइत्यादौ विकल्पकोऽनन्तोऽ
वितं निरुक्तनिमित्तस्तावत्प्रतीतेस्तदालम्बनस्य वाप्यस्य व्यवहार
गोचरत्वोपि सदसद्वादिप्रकारैर्निर्वक्तुमनर्हत्वांगीकारात् न च प
रस्परविरुद्धयोः सदसत्त्वयोर्निषेधसमुच्चयोऽनुपपन्नोऽन्यतरनिषेधस्यान्य
तरविधिनान्तरीयकत्वादिति युक्तं निषेधसमुच्चयस्यतात्त्विकत्वा
नंगीकारात् नन्वत एवेति यो गिडुर्निरूपताया व्यवहरन्तायत्तत्वादिल
क्षणत्वाभिलापः नहिस्वरूपतो दुर्निरूपस्य कोपि विदपि रूपं वास्तुवं
संभवति तथा सति तस्यापि तात्त्विकत्वप्रसंगात् नचैकतरनिषेधो
न्यतरविधिनान्तरीयकः अनिर्वचनीयवादिनं प्रतिव्याप्त्यसिद्धेः

प्रदीपि॰॰

ज्ञानबाध्यत्वं वाऽनिर्वचनीयत्वं न च पूर्वज्ञानसंस्कारयोरतिव्याप्तिः
तयोर्हि ज्ञाननाश्यत्वेपि ज्ञानबाध्यत्वाभावात् बाधो हि न्यायप्रतिपन्नो
पाधावभावबोधनम् न च पूर्वज्ञानस्यैतत्संस्कारस्य वा प्रतिपन्नोपा
धावत्यन्तेन सोपाध्यधिकरणान्तर्गतसंस्कारो वेत्यभावो बोध्यते इ
ष्टज्ञानेन मुद्गरप्रहारेण च घटादेः प्रपञ्चस्य ध्वंस एव क्रियते नात्यन्ताभा
वबोधनमतो नातिव्याप्तिः एतेन बाधकज्ञानविषयत्वाच्छुक्तिरजतादे
र्ब्रह्मणश्चानिर्वाच्यत्वप्रसंग इत्यपास्तं धर्मितया बाधकज्ञानप्रति
पन्नत्वेपि बाध्यमानाभावप्रतियोगित्वाभावात् ब्रह्म एव प्रतिपन्नो
पाधौ नाभूदस्ति भविष्यतीति कालत्रयसत्त्वनिषेधो बाधस्तत्त्वाद्विष
यत्वं च बाध्यत्वमिति केचिदाचार्याः न चाव्याप्त्यतिव्याप्ती शुक्तिशकले

प्र॰ क॰
५८

58

प्रतिपन्नस्य रजतस्य कालत्रयेपि तत्र सत्त्वाभावस्य नेदं रजतमिति निर्बाधेनावबोध्यमा प्रदीपि॰
नत्वात् लौकिकपरमार्थरजतस्य देशान्तरे सत्त्वेन प्रमितस्य तत्रासत्त्वबो
धनस्याशक्यत्वात् तस्य शुक्तिकाप्राक्काले कालत्रयासत्त्वं बोध्यत इति चेन् न
तस्यात्राप्रसक्तेः रजताभासप्रसक्तिरेव तत्प्रसक्तिरिति चेन् नैवं रजताभा
इत्यप्रतीतेरिदं रजतमित्येव प्रतीतेश्च प्रतिपन्नोपाधौ निषेधात् तदाभासता
पक्षान्निश्चीयत इति चेत् एवं तर्हि तत्र व्याप्तिः प्रतिपन्नोपाधौ तस्य निषेध
स्यत्वयाङ्गीकारात् अत एव तद्देशान्तरादौ प्रमितस्य लौकिकपरमार्थरजत
स्यैतन्निषेधप्रतियोगित्वं आभासाविषयत्वात्तस्य अन्यथाऽरुणादिरजतमे
वेन स्यात् तस्मात् लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियो दिव
गीति पूर्वाचार्यवाचो युक्तिरपि उरावर्ति निरजताप्रतीताव्यवहितदर्शनात् लो

किकरजतात्मत्वेनापरोक्षत्तयाप्रतीतस्यकालत्रयेपिलौकिकरजतमिदंर
नभवतीतिनिषेधप्रतियोगित्वमंगीकात्यनेनव्या नचैवंसत्यत्वव्या
ख्यातिःप्रसक्तिः संसर्गवत्संसर्गिणोपिख्यातिवाधान्यथानुपपत्त्या
सद्सद्विलक्षणत्वांगीकारात् एवंचसतिकुतोनिर्व्याप्तिः प्रमाणंवक्त
व्यरख्यातत्वेसतिवाधत्वान्यथानुपपत्तिः नचदेशांतरेसत्वात्स्वास
त्वाद्वरख्यातिवाधयोरन्यथाप्युपपत्तिः अत्यंतासत्वापादकस्य नीरू
पित्वात् नहिभ्रमावंभोरुहसदिति दुष्टकाण्डस्यापिनभासितदभासते
अप्रतीतित्वादेववाधायोगात् नचासत्तोभानेशशशृंगस्यापरोक्षत्वप्रसंगः
अपरोक्षभानाभावस्यहविवादितत्वात् परोक्षभानस्यचानिराकरणात्
नचसत्वद्वार्प्यातिनिरुक्तेर्मतसत्वद्वाध्याभित्तिव्याप्यासिद्धिः स्ववापेक्षतत्वे

प्र·कृ·
५९

59

सदसत्त्वी इति तत्त्वं व्यवस्थापयता यदेव सत्त्वेन व्यवस्थापितं तस्यैव मया प्रदीपि·
पि व्यवहारदशायामबाध्यत्वोक्तेः न चान्यथैवोपपत्तिः सदसत्त्व
योरेवाबाधाभावप्रयोजकत्वोपपत्तौ तदितरवैलक्षण्यस्य तत्प्रयोज
कत्वकल्पनाया गौरवात् न चासत्त्वोपि तत्पदात्मप्रतिभासेनासत्त्वाउ
क्तस्यापि प्रपंचस्य बाधाभ्युपगमात् तयोरप्रयोजकत्वं अप्रयोजकतया
ऽभातस्य व्यवहारदशायां बाबाध्यस्येह विवादितत्वात् ननु सत्त्वासत्त्व
योरेवाबाध्यत्वाभावप्रयोजकत्वे यत्सद्विलक्षणं तद्बाध्यं यदसद्विलक्षणं
तत्र ख्यातीति व्यतिरेके गौरवं स्यात् सत्त्वासत्त्वयोस्तु ख्यातिबाधप्रयोजक
तायां लाघवमिति चेन्मैवं तत्रापि व्यतिरेके गौरवस्य तुल्यत्वात् ख्या
ताबाध्यत्वयोः सदसद्वैलक्षण्यस्य प्रयोजकत्वाङ्गीकारात् एवमपि प्र

[illegible]

[illegible] योजकत्वे चितिगमनायां कोहेतुरिति चेत्
पत्तां तेरेख्यात्यसंभवः न ह्याहि न तन्नावस्तुसाध्यस्तसख्यातिस्त
स्यैहसत्वात् सतः प्रख्यातौ भ्रान्तिबाधयोरनुपपत्तेः असत्वेवाप
रोक्षतयाभानानुपपत्तेः अनुमानमप्यत्र प्रमाणं विमतमनिर्वचनी
यं वाध्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथात्मेति संसर्गस्यैव वाध्यत्वाद्व्यज्ञातस्य
वाध्यत्वमसिद्धमिति चेत् न द्वयोरपरोक्षतया प्रतिभासमानयोस्सं
सर्गमात्रनिषेधे वनस्पत्योरिव विविक्तयोर्वा घोत्तरकालमुभयोरपि द्रहाव
भासप्रसंगात् नवाप्रसिद्धविशेषणपदः यस्मात् एकालेवनसंसर्ग
निषेधे सदसत्वयोः धर्मत्वाद्रूपरसवात्सिद्धानिर्वचनीयत्वा विवादाध्यासिते

प्र॰ कृ॰ ६०

सदसत्त्वैकधर्मिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वाद्रूपरसवदिति श्रुतिप्ररित प्रदीपि॰
धर्मिनिष्ठतया सामान्यतः सिद्धस्य सदसद्वैलक्षण्यस्य केवलव्यतिरेकिण्यो रजत
धर्मिनिष्ठतयोपसंहारादप्रसिद्धविशेषणत्वाभावात् नचानिर्वचनीयत्वे सदिदं
रजतमिति भ्रमस्यानुभवविरोधः अधिष्ठाने दंतासंसर्गवित्तसत्तासंसर्गस्यापि अनि
र्वचनीयस्यैवावभासमनुभवात् अपिद्ब्रह्मणीव पारमार्थिकसत्तायाः प्रपंच इव व
व्यावहारिकसत्ताया अभावेपि प्रातिभासिकसत्तास्वीकारेण सदिदं रजतमित्यनु
भवान्न विरुध्यते नचनेदं रजतमित्यसत्त्वानुभवविरोधोप्यवीक्षया सामान्यल
क्षणसत्त्वस्यैव तत्र निषिध्यमानत्वात् नचानिर्वाच्ये रजतशब्दप्रयोगायोगः
सविकल्पकरजतानुभवसंस्कारजन्यत्वेन रजतभ्रमस्य तद्वाचकशब्दोल्ले
खोपपत्तेः नचानिर्वचनीयत्वे रजतस्य प्रतीत्यनुपपत्तिः ज्ञानमवच्छिन्नात्म

60

चैतन्यस्याविद्याविवर्त्तत्वाच्चैतन्येध्यस्तत्वान्नेन्द्रप्रत्तीत्युपपत्तेः नवसंप्रयो
गाभावादपरोक्षत्वानुपपत्तिः अध्यस्तस्यापरोक्षतायां संप्रयोगानपेक्ष
त्वात् अन्यथाभवतोपि रजतत्वसंसर्गयोरपरोक्षत्वाभावापातात् अ
धिष्ठानसंप्रयोगाद्वा परोक्षत्वमस्मन्मतेपि कल्प्यं अन्यत्रस्वपक्षपक्ष
पातात् नचेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं रजतस्य तयोरधिष्ठानग्र
हणेनान्यथासिद्धत्वात् न चैवं सति संप्रयोगेनाधिष्ठाने गृहीतेपि घ्राणा
दोरजतविभ्रमः स्यादिति वाच्यं सादृश्यदर्शनजन्यो विभ्रमस्तेनेन्द्रियेण
सादृश्यस्याग्रहणनियमात् अन्यथा त्वचापि तिक्तोगुड इति विभ्रमो न भवे
त् आरोप्यस्य रसस्य रसनेन्द्रियग्राह्यतया द्रव्यग्राहकस्पर्शनेन्द्रियागोच
रत्वात् तस्मात्त्वयाधिष्ठानग्रहण एवेन्द्रियस्योपयोग इति त्वयापि वक्तव्यं

५ प्रसिद्धत्वात् अंतःकरणवृत्तिलक्षणज्ञानद्वयांगीकारात् तदेवं लक्षणप्रमाणयोरविरोधे रजतादि ५ पं. ३

ग्र. क्रो. प्रदीपि.

६१

61

तथा चनत्तत्सकृत्तेपि दंडवारितं नचज्ञानद्वयांगीकारादव्याप्तिप्रसंगः
इदमंशावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यैवाधिष्ठानज्ञानफलभूतस्य स्वमायया
विवर्त्तरजताद्यवभासभवात् दृष्टैतत्प्रपंचाविभ्रमोपि वेदांतवाक्यप्रमा
णजन्यादधिष्ठानाद्वितीयात्मविज्ञानाद्विलीयत इति सिद्धं ८ ननु
कथं वेदांतवाक्यानां सिद्धार्थबोधकत्वं सकलपदानां लोके कार्य एव संगति
ग्रहणात् लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेपि बोधक इति न्यायात् लोकेच
प्रवृत्तिकवचनश्रवणसमनंतरं श्रोतुः प्रवृत्तिमुपलभ्य प्रवृत्तिलिंगेन प्रव
र्तकप्रत्ययपदसमुदायस्य सामान्यतः सामर्थ्यमधिगम्य पुनरावा
पोद्वाराभ्यां वाक्यघटककार्यान्वितपदानां संगतिग्रहणात् आनयना
दिलक्षणकार्यविशेषव्यभिचारेपि कार्यमात्रस्य सर्वत्राव्यभिचारात्तदन्वि

मस्यार्थेषु पदानां सामर्थ्याधिगमात् तथान्तरे ऽपि व्यवहारं प्रयुक्तस्ते
जात २ तया पित्रा वाक्यश्रवणसमनंतरं प्रयोक्तुर्मुखविकासादिना लिंगेन ह
र्षमनुमाय तत्र हेतुं प्रत्ययवाक्यस्य सामर्थ्यसामान्यतो ऽधिगम्यावापो
द्वाराभ्यां पुनः पुत्रादिपदानां तत्तदर्थविशेषेषु संगतिग्रहो दृष्टव
त् इति वाक्यम् परिशेषावधारणानुपपत्तेः प्रियासुखप्रसवादेर
पि हर्षहेतोः संभवात् यत्र च यथा भिन्नकमलोदरे मधुकरः पिबती
ति प्रसिद्धपदसमभिव्याहारादप्रसिद्धस्य मधुकरपदस्यार्थः २ मधु
समधिगतविभक्त्यर्थस्य मधुपाने कर्तरि पक्षपातितं मधुकरशब्दवाच्यत्वे
न प्रत्येति तत्रापि न कार्यपरताव्याकोपस्तादृशवाक्यस्य ... प्रवृत्तेर्व्यवहा
रनिबंधनत्वप्रथमकार्यव्युत्पत्तिनिबंधनत्वयोस्तदानुगुण्येन व्यवस्थानात्

प्र० कु० पुत्रस्ते जातं इत्यादेः स्वार्थसिद्धार्थप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वेनाप्युपपत्तेः परस्परान्वयप्रदीपि
६२ यस्य कार्यान्वियाव्यभिचारात् पुत्रस्ते जातस्तं पश्येति वक्तव्येपि कार्ये विधि
यत्नाभीतिपदार्थधीरणेन द्वारद्वारमिति प्रयोगवत्प्रयोगोपपत्तेः ननु
पदातो कार्यान्विते स्वर्मेष्वर्थमेध्यवसाने प्राक् कार्यस्य कार्यान्तराभावेन कार्यप
62 रस्य कार्यान्वितत्वापर्याभिधायित्वानुपपत्तेः योग्येतरसान्वितताभिधाने च प्र
योजकद्वैविध्यापातादिति चेत् न कार्या--न्वयिति कार्यपरपदार्थान्वि
तेवा पदस्याक्रियहरणाभ्युपगमे प्रयोजकद्वैविध्याप्रसक्तेः यत्तु केचिद्दुच्य गमे=
नै कार्यान्वयान्वायितोन्यत्राकिं कार्यविशेषणमन्वयस्य किंवोपलक्षणं
म नाद्यः अन्वयस्य कार्यविशिष्टस्य कार्यान्वये कार्यस्य संबंधद्वयप्रस सान्तिः
गात् युगपद्वकार्यान्वयस्योर्विशेषणत्वाविशेष्यत्वावापद्येत नैवेनतस

वेशुपपन्नम् अलौकिकत्वात् नापि द्वितीयः कार्यस्य शब्दशक्तिगोचरत्व
प्रसंगादिति न दसत् कार्यान्वयान्वयिनीनि कार्यस्य संबंधव्यावर्तकमा
याविवक्षितत्वात् नन्वयुष्माकं गवादिपदार्थानाम् कार्यरूपाणां तत्संबंध
निरूपकत्वान्न तथैव कार्यस्यापि संबंधस्याभ्यायानिरूढत्वात् इतरथा यो
ग्येतरान्वयपक्षेप्यन्वययोग्येनेतरेणान्वयस्याविवक्षितत्वात् अन्वयस्य
विशेषणोपलक्षणपक्षयोरुक्तदोषानुषंगस्तुल्य एवस्यात् उपलक्ष
णपक्षेपि कार्यस्य शब्दशक्तिविषयत्वनव्याहन्यते कार्योपलक्षितत्वस्या
न्वयविशेषणतया कार्यस्यापि परंपरया शब्दशक्तिप्रतियोगित्वोपपत्तेः
एवमनभ्युपगच्छतश्च स्वयमुक्तउपलक्षितस्यान्वययोगित्वमनिष्टत्वमिति
वैमाधिलक्षणमपि नानिर्वहति प्रपञ्चतः कार्यानन्वयस्तत्रायोगित्वमात्रस्ये

प्र॰ कृ॰ वैलक्षण्यत्वादात्मादेरप्यनित्यत्वापत्तेः स्वयमेवचानुभूतिरनुभूतिव्यवहार प्रदीपि
६३ रेतुप्रकाशा इति प्रतिज्ञायमोक्षदशायां व्यवहारहेतुत्वाभावाल्लक्षणस्या
व्याप्तिमाशंक्यव्यवहारहेतुत्वमुपलक्षणमित्यंगीकृत्योपलक्षितत्वमापूर्व
63 कोचिन्त्याद्युम् यथा विशेषोपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमिति निर ना
स्वकीयग्रन्थे तिव घटत्वात् एतेनाविवादपदानि पदार्थनिकार्याणि प्रत्यान्व
यि तिघ्यक्तिमंति पदत्वात्कार्यपदवदित्यनुमानमपास्तं विशेषणो
पलक्षणपदयोरुक्तदूषणेन ग्रस्तत्वात् कार्यपदस्यापि कार्यान्वयान्व
यि तिघ्यक्तिमत्त्वेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् विवादपदानि पदार्थ
निकार्यपराणि पदत्वात्कार्यपदवदिति प्रयोगसंभवाच्च तत्रापि
ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिपदेषु व्यभिचारः तेषामपि द्रव्यपरत्वादिति

विधिशेषत्वतया कार्यपरत्वात् तदेवं सकलपदानां कार्यपरत्वान्न सिद्धे ब्रह्म
णि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यमिति अत्रोच्यते न तावत्सिद्धे प्राथमि
कव्युत्पत्त्यसंभवः प्रागुक्तेन न्यायेन पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्याद
पि व्युत्पत्तिसंभवात् न च तत्र पारिशेष्यावधारणानुपपत्तिः
यतः इह चैत्रसुतोत्पन्ने स्तन्यपदांकितवाससा वार्त्ताहारेणायान
स्यपरिशेषावनिश्चितेः यो हि परिदृष्टचैत्रस्य हर्षहेतुः पुत्रजन्माद्यु
त्रयपदालिंगककुंकुमांकितपटस्य दर्शकेन वार्त्ताहारेण सहर्षचैत्रसकाशमा
गतः तस्यादिश्यावयसि चैत्रपुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारव्याहारश्र
वणसमनंतरसमुन्मीलत्पुलकसकलकलेवरस्फुरत्फुल्लगंडयुगल
मुल्लासितनयनयुगलं चैत्रमवलोकयतस्तस्य मोदलिंगेन स एव वृत्त

प्र·क्र·
६४
64

गमनेनमदवलोकितः सुतसंभवः प्रमोदहेतुरेतस्माद्वाक्यादधिगतइतिपरिशेषा प्रतीवि·
वधारणोपपत्तेः न चाप्रियाख्यप्रसवस्यापिसंभवात्परिशेषावधारणानु
पपत्तिः पुत्रपदांकितपटप्रदर्शनवाप्रियाख्यप्रसवसूचकाभावात् नेवावि
धमानतामात्रेण तत्रापिशंकावकाशः कार्यपुपान— प्रदंडाद्याहरणाल
क्षणानेकार्थान्तरकार्यदर्शनेन शंकाप्रसरस्य दुर्निवारत्वात् एवम्
ज्ञानीत्यासिद्धपिधायामिकव्युत्पत्तेःसंभवात्त्राभित्वकमलोदरेमधुनिमधु
करःपिवतीत्यादिप्रसिद्धपरसमभिव्याहारनिबंधनकल्पनावापिसिद्धप्र
योपरतानव्याहन्यते मुख्यार्थविषयत्रयासिद्धपिप्रयोगयोगेलाक्ष
णिकत्वकल्पनानुपपत्तेः नवस्यसमनुगतकार्यान्वयानुरोधेनलक्षणा न च
प्रवणं प्रथममपिपुत्रस्तेदेशान्तरादागतः पुत्रस्तेगच्छतिपुत्रस्ते

सुखीभवत्तीति निरामयत्वादिप्रयोगे यथा विपो ह्वाराभ्यां भवत्त्रादिपदानां
स्वस्वार्थे व्युत्पत्तेरुपपत्तेः प्रयमव्यक्तत्वस्यानुसारेणैकेन लकाराख्येयणे
लोके भावार्थे कार्ये व्युत्पत्तेर्वेदे तदसंभवात् यजेतेत्यादिशब्दानाम
वो धकत्वाप्रसंगः कामाधिकारेव प्रयमकामसाधनतेति लिंगे लिङादि
पदानां वाचकत्वत्तेः नित्यनैमित्तिकाधिकारे लाघवाणं कोलिङादिप्रयोगः
स्यात् एवं नित्यनैमित्तिकयोः स्वतंत्रकार्येपदस्य गायिगतेरंगवाक्येष
राधिकार्ये लिङादिप्रयोगो न स्यात्तन्न स्यात् अप्यावधीरित्वभावात्
पविकामसाधनस्य तंत्रपरतंत्राविशेषं कार्यमात्रव्यक्तत्वं लिगोचरः सर्वत्रत
स्याव्यभिचारात् लाघवाच्चेतिमतं नहीहापियोग्यतत्वयाचित्तेपदशक्तेरव्यभि
चाराल्लाघवाच्चेति सम्यक्समाधिः एवं च सति कार्यान्वयान्वयितिपदसमे

प्र॰ कृ॰ रित्यपास्तं अन्वितमात्रस्य प्रयोजकत्वे संभवति कार्यान्वियान्वयि नो प्रतीपि-
६५ त्तिकल्पनायां गौरवात् नव कार्यपर पदार्थान्वितस्वार्थे शक्तिः विक-
कल्पासहत्वात् तथाहि कार्यपरत्वं पदधर्मः किंवा पदार्थधर्मः ना
द्यः सर्वपदानां लिंगादिपदवत्कार्यपरत्वे पर्यायता पत्तेः अपर्या
यत्वापरिहारायमुख्यगौणसाधारण रूपराधिभेदेन कार्यपरत्वं विधि
स्यात् नतर्हि एकप्रयोजकत्वलाभः मुख्यादिविशेषणानां सर्व
पदस्यैकरूपत्वाभावात् नहि सिंहो देवदत्त इत्यादौ सिंहनामुख्य गौर दिग्वाद
यायोस्तत्परत्वमेकरूपं तथा सति देवदत्ता दुरापि केसराद्विमत्वप्रसंगा
त् नापि द्वितीयः पदार्थानां कार्याविबाधकत्वेन तत्परत्वाभावात्
अप्यप्रतीयत्वं कार्यपरत्वं पदार्थानां तर्हि कार्यशेषत्वं कार्यपदार्थस्यना
कार्य

त्तीतित्त्वदन्वितत्वाभिधायिकारकपदानां कार्यपरपदार्थान्वितत्वाभिधायि
त्वं न स्यादिति न किंचिदेतत् यत्पुनरनुमानं कार्यपराणि सर्वपदा
नि पदत्वात्कार्यपदवदिति तदपि न अपि वेन्न हन्यादित्यादिनिषेधवा
क्यस्यापदेरनैकांतं नहि तत्र--- क्रियानिवृत्त्योदासीन्यव्यतिरेकेणा
किंचिदनुष्ठेयमवबोध्यते हननप्रागभावस्यानादित्वेनाननुष्ठेयत्वा
त्र न हन्यामिति संकल्प - विधारकप्रयत्नस्यवा विधानाभ्युपगमे र
तस्याप्रतीयमानतया लक्षणाप्रसंगात् प्राप्तक्रियाया प्रेक्षसाध
नत्वाभाववबोधनत्वनिवृत्तेर्वाक्यस्य चरितार्थत्वोपपत्तेश्च नचाविज्ञा
तमानंदं ब्रह्मेत्यादिवचसां प्रतीयान्ते विधिरोधत्व विकल्पासहत्वात्

प्र॰ कृ॰ ६६ नन्वत्राह किंशाब्दीप्रतिपत्तिर्विधेया उत भावनात्मिका अथ साक्षात्कार प्रदीप्ति-
त्कारलक्षणा नाद्यः तस्याः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशब्दादिवाक्यविहि-
तपदपदार्थसंगतेः स्वयमेवोत्पत्तेः नाद्वितीयः ज्ञानप्रकर्षहेतो-
त्वस्यान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वेन भावनाया अविधेयत्वात् न तृती-
यः साक्षात्कारस्य ब्रह्मरूपत्वेन नित्यत्वेनाविधेयत्वात् अतः क-
रणपरिणतिरूपत्वे चानंदसाक्षात्कारस्यापफलत्वेन विधेयत्वा-
नुपपत्तेः द्रष्टव्य इत्यादिपदानां वार्हार्थतयाप्युपपत्तेः अथा-
पि सिद्धार्थकत्वतो किंमानमिति चेत् उच्यते विवादपदाश्रुतिः
सिद्धशब्दकत्वातिगोचरः अपत्वात् न्यायगम्यत्वात् त्रवाभिमतका-
र्यवत् १ नच कार्यत्वमुपाधिः व्यतिरेकासिद्धेः यत्कार्यं न भवति ना

पा

सोपि व्युत्पत्तिगोचरो यस्य संप्रतिपन्नामिति व्याप्तेरेकव्याप्तेः परं
प्रति दर्शयितुमशक्यत्वात् नन्वाकृतेरेव शब्दार्थत्वात् शक्तेस्तदभावा
न्नित्यानैकांतिकमिति चेत् नैवं आकृतेः शब्दार्थत्वेपि तस्या एव शब्दा
र्थत्वमिति नियमानंगीकारात्. व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ इत्य
त्र वररुचिपाणिनिभिरंगीकारात्. श्रोकाश्यादिपदानां च व्यक्तिवचनता
या मीमांसकैरभ्युपगमात्. व्यक्तिशब्दस्य च व्यक्तिवाचकत्वात्
तत्र चापि व्यक्तित्वोपाधेरेव वाच्यत्वं न व्यक्तेस्तस्या लक्ष्यत्वादिति चे
न्न मैवं क्वचिच्छब्दांतरवाच्यस्यैव शब्दांतरलक्ष्यत्वाभ्युपगमात् व्य
क्तिः शब्दवाच्या न भवतीति स्ववचनव्याघातश्च. तस्मात् सिद्धं सिद्धव्यु
त्पत्तिवेदांतानां प्रामाण्यमिति अंगीकृत्यैतदवोचाम कार्ये प्रामाण्यमे

प्र०कु० ६७ वशब्दस्यानुपपन्नं तत्र संगतिग्रहणायोगात् ननु कथं संगतिग्रहणायो प्रदीपि०
गः प्रवृत्तिदर्शनात्प्रवर्त्तकज्ञानमनुमीयते स च प्रवर्त्तकज्ञानं त्वा देवा
न्मीय प्रवर्त्तकज्ञानवत्कार्यविषयत्वमध्यवस्यानन्तरं शब्दान्वयव्यतिरे
67 कानुविधायित्वात्तस्य शब्दजन्यत्वावगमेन तत्रैव शब्दशक्तेर्ग्रहणा
त् न च स्वात्मनि प्रवर्त्तकत्वोधस्येष्टसाधनताविषयत्वात्पर प्रवृत्तावपि त
देव प्रवर्त्तकतयानुमीयते न तु कार्यमिति वाच्यं । अतीतानागतविषये
ष्विष्टसाधनज्ञानेषु प्रवर्त्तकत्वव्यभिचारात् अपेक्षितसाध्येष्टसा
धनज्ञानं प्रवर्त्तकं तद्धि कार्यमेव नामान्तरेण प्रवर्त्तकत्वयाप्यङ्गीकृतं ।
तस्यैव कृतिसाध्यत्वात् कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयते ।
इत्यभिधानात् न च्याधिकृतिसाध्येष्टसाधनज्ञानमेव प्रवर्त्तकं नके

वलं कार्यज्ञानमिति चेन्न मैवं इष्टसाधनत्वावबोधस्य कार्यत्वावबोधं प्रा
ति हेतुतयान्यथासिद्धेः उक्तं हि किंरूपं कार्यं यत्स्वरूपं कर्म यत्तु कार्यतां
व्रजेत् फलसाधनत्वात्तत्कारणं तेन कार्यता ननु विकीर्षैव वा स्मे
दं कार्यमिति न तत्र कृतिः कृतेर्नाममात्रं किंचिदुपस्थितं यत्र इति चेन्न मैवं
अन्तरेणापि कार्यधियं समीहितसाधनतावबोधात्तद्धर्माधीच्छा विम
उलोदयाद्यैर्विकीर्षाया अप्युपपत्तेः न चास्याः कार्यधियः कृतियो
ग्यतामात्रमालंबनं कृतियोग्ययोरपि द्वयोः स्वतन्त्रसाधनयोस्तद्दर्श
नात् नापि समीहितसाधनत्वमतीतिवर्तमानयोः समीहितसाधन
योस्तदभावात् नापि फलमेव तत्साधनेऽपि दर्शनात् नापि फल
लतत्साधनयोरनुस्यूतमाभिमानिकरूपमात्रमस्याः आलंबनं

प्र॰कृ॰
६८
68

भिलाप्यमात्रगोचरेपि स्वधामरीचिमंडलायैतत्तदभावस्य दर्शितत्वात्तस्मादेभ्यो प्रदीपि॰
ऽतिरिक्त एव कश्चिदाकारः कार्यधीगम्यः स एव चाकारः कृतिसाध्यः कृत्युद्देश्यः
कार्यमित्युच्यते स एव च प्रवर्त्तकत्वयास्वात्मन्यावगतत्वाच्छब्दप्रमेयगोचरः
तत्र व्यापिकप्यमलौकिकनियोगवेदिकालिंगादिशब्दानां व्युत्पत्तिरिति चेत्
उच्यते यद्यपि लोकव्यवहारानुसारेण क्रियायाः कार्यत्वप्रतीत्यापि वे
दे स्वर्गकामो यजेतेति नियोज्यमाभिधायिना स्वर्गकामपदेन समभिव्याहारा
त् नियोज्यः स च कार्यं स्वकीयत्वेन बुध्यत इति न्याय्यात् तस्य च कामि
तत्वं धात्वर्थस्य स्वर्गादिविषयस्य लक्षणं प्रधानस्य क्रियायाः कालांतरभाविस्व
र्गसाधनयोग्यतावैधुर्येण कार्यत्वानुपपत्तेः क्रियातिरिक्तकालां
तरस्थायिफलसाधनं नियोगमेव नियोज्यप्रतीतिलिंगादयः कार्यमवगमयंति

न च स्वात्मनिष्ठत्वं नियोज्यं जातं इति मानान्तराद्वृत्तत्या अपूर्वमिति निष्प
द्यते। न च फलजनकतया फलं प्रति शेषत्वात् अपूर्वस्य प्राधान्य
प्रच्युतिः स्वर्गसिद्ध्यनुकूलनियोज्यलाभायैव फले शेषत्वावलंबनात्।
स्वशेषभूतगर्भदासोपकारायसाविद्धानस्य स्वामिन इव प्राधान्यमप्र
च्यो ध्यात्। न तु कार्यस्यात्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्ध्ये कर्त्तव्य ति
गो ह्यं कि मपि प्रधानं कार्यमेवेति नन्वेवमलौकिकत्वे पि योगस्य
पाहवनीयादिवत्पदान्तरसमभिव्याहारात् लिंगादीनां तत्संबंधग्रहणो
पपत्ते रुपपन्नत्वात् आम्नायस्य प्रामाण्यं प्रयोगश्च विवाहश्च प्रासिद्ध्यति
गाद्या एतावत् क्रियातिरिक्तकार्याभिधायिनः कार्याभिधायित्वात् गा
मानयेत्यादिपदवदिति विपदे यागातिरिक्तकार्यानभ्युपगमात्

प्र॰ह॰
६९
69

यागस्यैव स्वर्गसाधनत्वानुपपत्तेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यानामप्रामा प्रदीपि
ण्यप्रसंगो बाध इति अत्रोच्यते भवेदेवमेतोरप्योयादिस्वात्मन्यापिका
र्यबोधस्य प्रवर्त्तकत्वमध्यवसीयेत समीहितसाधनताया एवकस्वात्म
नि प्रवर्त्तकत्वाध्यवसायात् न च भूताशेव्यभिचारः यतः कार्य
स्यावगतेर्हिक्योहिषां हितसाधन प्रवृत्तेस्तादृशं हेतुर्व्यभिचारस्ततः
कुतः येनापि हि कार्यावबोधस्यैव प्रवर्त्तकत्वमभ्युपपत्तेऽभ्युपेयते
एवं तेनापीष्टसाधनतावबोधस्य कार्यावबोधप्राप्ति हेतुता तदभावे का
र्यबोधानुपपत्तेः तत्रापीष्टसाधनतामात्रस्य प्रसूता दोषव्यभिचारात् क्रौति
योग्येष्टसाधनत्वानमेव कार्यताज्ञानहेतुरित्यभ्युपेयम् तथा च ता
दृगीष्टसाधनबोधस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वोपपत्तौ किमंतर्गडुना कार्यावबोध

नन्वेहगिष्टसाधनज्ञानमेवकार्यज्ञानं॰ तस्यतज्ज्ञानंप्रति हेतुत्वाभ्युपगमात्॰ नचममे
दंकार्यमितिचिकीर्षामपहायकार्यज्ञानंनामकिंचिदुपलभामहे॰ नचचिकीर्षैव
कार्यधियमंतरेणानुत्पद्यमाना तांकल्पयतीतियुक्तं॰ कृतियोग्येष्टसाधनता
वबोधादेवचिकीर्षायाअप्युपपत्तेः नचकृतिसाध्यंप्रधानंमितिकार्यलक्षणंयुक्तं॰
फलेगतिव्याप्तेः॰ अप्यसाक्षात्कृतिसाध्यत्वविवक्षितंनचतत्फलेसतीतिमत्र
म मेवं नियोगेतदभावेनाव्याप्तेः भावार्थस्यैवसाक्षात्कृतिसाध्यत्वात्॰ अ
प्यसाध्यैकस्वभावत्वं॰ न प्रागभाववत्तदव्यभिचारात्॰ नचवस्तदासाध्यैकस्वभा
वत्वंयागाधनुष्ठानोत्तरकालमपितस्यसाध्यैकस्वभावत्वेकदाचिदपिनियो
गासिद्धेः स्वर्गासिद्धिप्रसंगात्॰ अस्तुवायात्किंचिदविचारितरमणीयंलौकिके
कार्ये तथापिकथंवैदिकलिंगादिशब्दाल्लौकिकनियोगस्यप्रतिपत्तिः

प्र॰ दू॰ मानांतरानधिगतेतारिस्ववेतिगांदेः संगतिग्रहणायोगात् । अधिगमेवाऽ प्रदीपि॰
७॰ तोमानांतराद्ववमिमद्ववमितिगीयत इति स्वकपोलकल्पिता पूर्वत्वभंगप्र
७० संगः । नचकार्यमात्रेऽवसितसंगति कालिङ्गाद्यः शब्दानियोज्याभिधा
यिस्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारसामर्थ्यात्क्रियातिरिक्तमेवकार्यमव
गमयंति । आशुतर विनाशिन्याः क्रियायाः कालांतरभाविस्वर्गादि
साधनतानुपपत्तेरितियुक्तं वक्तव्यं तत्रानुपपत्तिविषयस्य मानांतरगोचरत्व
प्रसंगात् । ननुनेयमर्थापत्तिस्तर्क एवायमुपन्यस्तः नैनतर्काधिगतेलिं
योगेसंगतिग्रहः संगच्छते । तर्कस्यामानत्वात् । प्रमाणानुग्राहकस्तर्को
नतुप्रमाणममितिर्हिपरीक्षकाइतिचेन्न मैवं । तर्कगोचरत्वेपिप्रमाणांत
रगोचरत्वस्यापरिहार्यत्वात् । तथाहि । प्रमाणांतराधिव्याप्यव्यापकभा

वयोरेकाभ्युपगमेनद्वितीयस्यनियतप्रसंजनरूपस्तर्कः॰ यश्चायंघयंवाक्रि
मात्रस्याहूमवानपितस्यादितित्रव्याववयघयोर्लिंगादिः॰ क्रियातिरिक्तकार्या
भिधायीनभवेत्तदानस्वर्गकामपदेनसमभिव्याह्रियेत्तसमभिव्याह्रियते
वायंतस्मात्क्रियातिरिक्तकार्याभिधायकत्वप्रसंगरूपापत्तिर्केद्वयोरभा
गयो= घापादकभा[illegible]त्तदभावयोश्चधर्मवत्त्ववाह्निमत्त्वयोस्तदभावयोरविना
नांतरगोचरत्ताकल्पनस्यात् नचपाघापादकभावोपिक्रियातिरिक्तकार्य
र्यस्याप्रसिद्धत्वेनतदभावस्याप्रसिद्धत्वात्॰ अप्रमाणप्रत्यक्षतर्कः स्मरण
नुभवभेदेनद्वैनैराग्यवादिनाम्स्मृत्वादिकनभेदवत्तीतिवाच्यं॰ नस्वात्रान
नुभूतेनियोगेस्मृतिः संभवति॰ संस्कारजन्यायाः स्मृतेस्तदभावेऽभावा
त्॰ ननुपूर्वानुभवसंस्कारमात्रजन्यंज्ञानंस्मृतिरितिनब्रूमः किंतुसापेक्ष

प्र॰ कु॰
७१
71

ज्ञातसत्त्विवात्र प्रमाणान्तरानुग्राहकतयातर्कस्य तदपेक्षा न तत्तो नोक्तदोषश्री
मैवं विकल्पासहत्वात् तथाहि किमुत्पत्तौ सापेक्षत्वमुत विषयाव
बोधे॰ नाद्यः प्रमाणज्ञानानामपीन्द्रियलिंगादिसापेक्षतया स्मृतित्वप्र
प्रसंगात्॰ नो द्वितीयः॰ विषयावबोधेपि सापेक्षत्वे स्मृतेः प्रदीपादिवज्ञान
त्वाभावप्रसंगात्॰ अपसिद्धान्तापत्तिश्च प्रामाण्यमनुभूतिः सा स्मृतेरन्या
स्मृतिः पुनः पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते इति पालिकवार्
य्यवचनविरोधात्॰ न वा व्याप्तिगम्यत्वमपि॰ कृतेर्भावार्थजननद्वा
रा पूर्वसाधनत्ववत् क्रियाया एवापूर्वावान्तरव्यापारतया स्वर्गसाध
नत्वोपपत्तेः अपि च योवा लक्षणया चकृतेर्यागेन यत्तयादित्यत्रार
वध्वरणकर्मणः नाशकस्यापि दुरितापूर्वजननद्वाराकालान्तरभावि

प्रदीपि॰

शक्तयानन फलसाधनत्ववत्कारणिकायाः अपियागक्रियाया अपूर्वजननद्वारात्व
गसाधनता किं न स्यात् नन्वेवं गुरुणे दुरितापूर्वकल्पनाका माधिकारेक्रिया
तिरिक्तानि योगासिद्धकत्तरकालीना• तथाहि• तत्राशुतरविनाशिन्याः क्रि
याया: कालांतरभाविफलसाधनत्वासामर्थ्यात्तदतिरिक्तापूर्वस्यसाधनत्वे फलः
स्यैतैः पश्चाद्भवंगुरुणापिकालांतर भा न्याग्नता फलमपि दुरितापूर्वद्वारे वेति
कल्प्यते तथा सति कथं नियोगासिद्धिः तासिद्धकत्तरकालीनत्वादस्याः
कल्पनायाः इति चेन्न मैवं कृतिसाध्यं नियोगप्रतीतेकृतेर्भावार्थैकविषय
त्वात्तान्नियोगस्य भावार्थरूपत्वात्साक्षात्कृतिसाध्यत्वासंभवात्भा
वार्थसाधयंती कृतिर्नियोगं साधयंतीति व्याकरणे• अत एव भावार्थाघटित
संचप्रकृतया भावार्थाधिविषयः करणं वा नियोगप्रतीतिर्गीयते• तथाहुः लघ=२

प्र॰ कृ॰ कृतिर्न्नत्सा व्यम धर्मस्योयागादिर्विषयोमन्त्रः कार्ये स्वंचाटितकारे करण प्रदीपि॰
७२ त्वेनसंमतइति न च्यालोकावगतसामर्थ्यैर्लिंगादिघ्राकैराधिगतफलसाध
72 नभावाया: क्रियायानियोगमंतरेणापिस्वजन्यापूर्वविनांतरव्यापारद्वा
फल॰ रासाधनत्वसंभवेन दृष्टांताविष्टंभतएवावगतसोपिद्धुरितापूर्वकल्पनायां
संभावितव्यामलोकवेदासिद्धनियोगकल्पनानुपपत्तेः इतरथ्याकुलक्रिया
कार्यत्वाचकत्वभंगोपरिकृप्तनियोगवाचकत्वकल्पना॰ अपूर्वस्यफलसाध
नत्वकल्पना यागस्यचफलनियोगयोः करणत्वकल्पनाचेतिगौरवंप्र
सज्येत॰ किंचयथा नवाग्नेयादीनामुत्पन्नापूर्वावांतरव्यापाराणांपर
मापूर्वसाधनभावस्तथ्यासमनंतरापूर्वांवांतरव्यापारायागएवक्रिया
याईश्वरप्रसादावांतरव्यापारायावाफलसाधनत्वोपपत्तेः नानियोगका

बोतपत्य

स्यतावकाशः न । दर्शपूर्णमासयोरेव परमापूर्वसाधनत्वमाग्नेयादीनां करणसा
धनत्वसाधनत्वेनैवोत्पत्तिपुरुषं वक्तुं प्रमाणाभावात् । न प्रथमः किं दर्शपूर्ण
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यधिकारवाक्ये नैव परमापूर्वसाधनत्व
मवगतमाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिवाक्ये । नाद्यः दर्शपूर्ण
मासाभ्यामित्यस्य कर्मसमुदायपरत्वे चकर्तृत्वाय जेतेति च परमापूर्वाभि
धानात् । नापि द्वितीयः दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यधिकारवाक्यस्य वि
धिसमाम्नातानामुत्पत्तिवाक्यानामाधिकारापूर्वानुवादकत्वाकाङ्क्षितरा
क्षेत्रावाणीत्येवापूर्वान्तरकल्पनया जनकत्वाश्रयणात् । अन्यथाधि
कारवाक्यमन्त्रविधिपठितस्यामेदादिवाक्यस्यालिंगादिशब्दानामाप्यवत्
कर्मणाभिधायकत्वे ग्रहकत्वग्रहणभङ्गप्रसङ्गः प्रयोजनप्रयोजनाभावेः

नान्वितानाभिधानं ग्राहकत्वहरणमित्यभ्युपगमात्॰ स्वतंत्राणां च प्रयोजनत्व
प्रयोजनान्तर्भावासंभवात्॰ आग्नेय्यादीनामेव त्वधिकारापूर्वप्रत्यवगत
करणविषयभावान्नो लौकिकत्वेनत्वनुपपत्तेर्न हि सिद्धस्यैवमेवावान्तर
व्यापारत्वयोत्पत्त्यपूर्वाङ्गीकरणात्॰ केश्चार्थनियोज्यानामपदत्वयात्क्रि
यातिरिक्तनियोगासिद्धेः॰ सा किं कार्यप्रतिगुणभूतः प्रधानभूतो वा॰ नाद्यः
गुणत्वे कर्तृत्वान्वयानवभावात्॰ नाद्वितीयः प्राधान्येऽधिकार्यन्वयापा
तात्॰ गुणप्रधानभावातिरिक्तप्रकारासंभवाच्च॰ कार्यमात्मीयत्वेन तयोऽ
वबुध्यते स नियोज्य इति चेत् तथा भूतार्थबोधस्यापि गुणप्रधानभा
वान्तर्भावेनोक्तदूषणापत्तेः क्रियाकार्यप्रतिगुणभूतत्वं कर्तृत्वं क्रिया
तिरिक्तप्रतिगुणभूतत्वमेव नियोज्यत्वमिति विषयभेदान्न दोष इति चेत्

मेवं क्रियातिरिक्तकार्यसिद्धौ नियोज्यान्वयासिद्धिर्नियोज्यान्वयासिद्ध
यौ तावत् क्रियातिरिक्तकार्यसिद्धिरिति परस्पराश्रयप्रसंगात्॥ न च नियो
गस्य तत्तु दृष्टत्वमपूर्वत्वात्स्वर्गस्य प्राप्तिपरिहारोत्तदुभयसाध
नं वा पूर्वः नचैषामन्यतमो नियोगो येन पूर्वत्वं तयोरिन्दुदृष्टः
स्यात्॥ न च स्वर्गादिसाधनता पूर्ववान्नित्यनैमित्तिकनियोग
योस्तदभावेन तु दृष्टतावैधुर्यापातात्॥ नियोगासिद्धेरेव पूर्वस्य
त्वेनियोगस्वर्गसाधनताम्कपरमालम्बनप्रसंगात्॥ ननु काम्याधि
कारे फलकामिनो नियोज्यत्वात् फलप्राप्तिकारणीभूतस्यैव कामस्यानि
प्रति योगविषयत्वात्तत्साध्यस्य नियोगस्य फलान्तरसाधनता॥ नित्यत
न फलकामिनोऽधिकारः नापि फलप्राप्तिकारणीभूतस्य यागस्य च नियोगं

प्र॰कृ॰
७४
74

प्रतिविषयत्वं किन्तु नियोगं प्रत्येव विषयत्वं करणत्वं चान्यथा नित्यका प्रदीपि॰
म्यवैषम्यानुपपत्तेः तस्मान्नित्येष्वनियोगासिद्धिरेव गुरुमतार्थ इति चे
न्न मैवं नित्यकाम्यवैषम्यस्यान्यथाप्युपपत्तेः [illegible] न॰ तथाहि द्व त्वा॰
योः फलवत्त्वाविशेषेपि यन्नकामनानिमित्तं तयाऽऽश्रयते क्रत्वन्तरे वा
तत्काम्यं॰ यत्र पुनर्नैवंप्रकारेणैव प्रत्यवायस्तदितरदिति वैषम्यो
पपत्तेः॰ नित्यनैमित्तिकयोः फलभूयस्त्वोक्तिः साधनतारुध्यार्थ
वृत्तिरेव हृंसानत्स्यात् ननु नियोगासिद्धेः परमगुरुमते वा न हि सा
धनोपायत्वोक्तिः साधनबुध्येव प्रवृत्तिः नियोगफलसिद्धेः किमत्र
तत्प्रयोजनं सर्वविधीनामिति गुरूपवादीति त्वाभिधेति चेन्न मैवं
तथा सति तत्रापि नित्यकाम्यवैषम्यभंगप्रसंगात् तथाहि प

लं प्रतिकरणीभूतं यागादौ रागत एव प्रवृत्तिरिति कर्त्तव्यमुक्तं वेधीकामाधिकारे
नित्ये मुक्तकरणेतिकर्त्तव्यता यो विधित एव प्रवृत्तिरिति वैषम्यं तत्रवाभिमतं न
ह्येवं दर्शपौर्णमासे नियोगस्य फलरूपत्वेन तत्करणे यागादावपि रागत एव प्रवृत्त्युप
पत्तेः किं वेद्यागस्य फलं प्रति करणत्वं श्रुतिलिंगादिगम्यं उतानि
योगानुपपत्तिगम्यं नाद्यः श्रुत्यादेरदर्शनात् स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रा
दौ फलं प्रति करणत्वस्य प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामप्रतीतेः यागेन फल
सिद्धिः स्यात् नियोगस्यैव साधनत्वप्रतीतेरभ्युपगमात् लिंगादीनां वा
नाशंकनीयत्वात् नापि द्वितीयः विकल्पासहत्वात् किं नियोगः
स्यासिद्धये यागस्य फलकरणत्वं कल्पयति उत फलासिद्धये फलकासिद्धे
ति साध्यत्वासिद्धये वा नप्रथमः स्वसाधनीभूतयागानुष्ठानादेव

स्वस्यसिद्धेः नाद्वितीयः स्वासिद्धेवफलस्यापिसिध्यनुपपत्तेः नचरमः मा
गस्यस्वर्गप्राप्तिसाधनत्वाभावस्वकरणत्वाभावेपिस्वर्गसाधनीभूततियो
गंप्राप्तिकरणत्वाद्देवस्वर्गकामिकृतिव्याप्यत्वोपपत्तेः यागादेःफलंप्रत्यकर
णत्वेतत्कामिनस्तत्रकथंप्रवृत्तिरितिचेन्न साधनत्वाभावेपितत्कृतस्यप्रव
त्तिरनुपपन्नेतितुल्यं किंवसाधनत्वाभावेनाद्वितीयस्वरूपकरणत्वमपितस्यात्
साधकतमंकरणमितिपाणिनिस्मरणात् अपिचपरोद्देश्यकृतिव्याप्
यत्वंकरणत्वंतेनसाधनत्वा भावेपिकरणत्वाकिंनस्यादितिचेन्न नाहिनि
योगस्यापिपरोद्देश्यकृतिव्याप्यतयाकरणत्वप्रसंगस्तस्यापिस्वर्गादिफ
लोद्देश्येनप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वात् अपिसाक्षादितिविशेषणाददोषः
मैवं इतिकर्त्तव्यस्यप्रयाजादेरंगजातस्यधात्वर्थतयासाक्षात्कृतिव्या

स्त्र॰

प्यत्वेनकरणत्वप्रसंगात् • उभयोः साधनत्वाविशेषेकरणेतिकर्त्तव्यतालक्ष
णोविभागोनास्तिघ्वयोरितिचेत् • न • तवापिनियोगसाधनेयागेतारितिक
र्त्तव्येषुचसाधनत्वाविशेषाद्विभागानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् • नचकरणां
शेरागतः प्रवृत्तिरितिकर्त्तव्येषुत्वविधितश्चेतिविभागोयुक्तः सेतिकर्त्त
व्यताकस्यैवकरणतयातत्रसरागतः प्रवृत्तावितिकर्त्तव्येष्वपिरागप्र
वृत्तेरवर्जनीयत्वात् तथालोकेदृष्टत्वात् • एतेनाग्नीषोमीयवैषम्यम
ग्नी प्यपास्तं • श्येनवदग्नीषोमीयेपिरागतः प्रवृत्तेः समानत्वात् • नचप्रथ
मत्वान्नियोगेनैवसंबद्धेतिकर्त्तव्यतापश्चात्स्वभुक्ताफलेनसंबध्यते
यागस्यतुफलप्राप्तिकरणमूलस्यैवानियोगेनपश्चात्संबंधइतिवैषम्यं •
यागहकपहरणदृष्यायांशाकटायनिकसकलपदार्थानामविशेषेणनियोग

प्र·कृ· संवद्धानां तदुपादेवपरस्परसंबंधस्यपार्ष्णिकस्यांगीकारात् · फलं प्रतिकरण प्रदीपि·
७६ त्वस्याविध्याद्यैपलक्षणोपादानाधीनतयातन्निष्पत्तौविशिष्टनियोग
76 प्रतीत्यकत्तरकालीनत्वात् · कृ पंचैवसाति प्रपन्नेत्ताभिचरन् यजेतेति वि
धौज्ञाप्रतिरागतः प्रवृत्तौ निषेधानुप्रवेशाद्धर्मत्वास्यात् · नहि विधि
स्पृष्टेनिषेधः प्रवर्त्तमानो ऽनर्थत्वं बोधयितुमीष्टे · तथासति षोडशिग्र
हणस्यापि नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधादनर्थत्वप्रसंगात् ·
हि= · उक्तं हि भट्टाचार्यैः यद्यपिस्याद्विधिस्पृष्टेनिषेधोनैवतादृशः विज्ञा
यतेर्थतत्त्वं षोडशिग्रहणादिवदितितत्रापि विधौहि विधेर्व्यापारोभा
वार्थफलयोः साध्यसाधनसंबंधबोधा भावार्थानुष्ठानबोधश्चेतितत्
त्रैवबानुष्ठानबोधो यत्रभावार्थोऽन्यतोनप्रवृत्तिः श्येनादौवफलो

पापत्वेनाधिगतेरागत एव प्रवृत्त्युपपत्तेर्नास्य ज्ञापकत्वं · ननु प्रतिषेध
प्रवृत्त्यर्था — नादेरनर्थत्वमितिचेन्न उक्तोत्तरत्वात् · उक्तो हि सात्विक
त्वेप्यस्यैव कारणत्वान्न रागतः प्रवृत्ताविति कर्तव्यापि तत एव प्र
वृत्तौ प्रयत्नवदन्तीयो भीयस्यापीति कर्तव्यस्यानर्थता प्रसज्येते
ति · तत्त्वभिचारस्य हीनवांश्च भिः कृष्णव्यपोहतीति प्रायश्चित्तविधा
नादनर्थतानिष्कापत्तरिति चेत् नैवं नैमित्तिकत्वेनाप्यस्योपपत्तेः
यथावकीर्णिनां हि विधीयते तत्प्रसाद — न्तं वदिहे त्यन्नतवदनावि
धानानन्तरं तत्याख्यानायानिर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजोरितिनैमित्ति
कत्वेनसारस्वतश्चरुर्निर्वापो विधीयते न त्वनृतवदनजनितपापानिर्ह
रणाय अनृतवदनेकामतोऽप्रवृत्तेर्विधित एवं तत्व प्रवृत्त्यर्थगौकार्य

प्र॰ क्रु॰ ७७ साम्यमत्रापि तदेवं नित्यकाम्यवैषम्यस्य वक्तुमशक्यत्वान्नित्यवत्का प्रदीपि॰
म्योपि नियोगस्य फलसाधनत्वकल्पनानिः प्रामाणिका पुरुषार्थ
त्वेति नियोगस्य स्वर्गसाधनत्वाभ्युपगमानुपपत्तेः प्रसंगात्॰ नचस्व
र्गादिसाधनत्वेन नियोगस्य प्राधान्यमपि संभवति स्वर्गादिसुखस्यो
षत्वात्॰ नचस्वानुकूलनियोज्यासिद्ध्यर्थं स्वर्गादिकं साधयतीति नियो
गस्य स्वामिवत्प्राधान्यमनुपपत्तेः॰ वैषम्यात्॰ लोके हि तत्र स्वामि दृष्टांत
भृत्ययोः प्रयत्नौ स्वार्थोद्देशेन प्रवृत्तौ परस्परमुपकुर्वाते नतु प्रकृते नियोगस्य चे
तनत्वाय नस्वकीयप्रयत्नेन स्वर्गमात्मार्थं तया स्यादिति चेन्न॰ प्रत्युत गर्भदास
स्यापि नियोज्यः स एव स्वर्गाय प्रवृत्तो नियोगमेव स्वर्गोपयुक्तत्वपरत्वे
कुर्यान्न नचस्वर्गादिसुखस्यान्यार्थत्वं स्वभावपरीत्यापत्तेः॰ पदर्थ
वै

सर्वंयद्वृतात्पार्थंतत्तदुःखमितिनीहिदुःखस्यलक्षणमावदन्ते॰ तत्कथ
मत्यपरोक्षत्वास्वर्गादिदुःखस्यभवेत्॰ नचालौकिकत्वापितियोगर
स्यपूर्वाहवनीयादिवत्पदान्तरसमभिव्याहारात्संबंधग्रहणं तत्रयू
पादेर्यूपंतक्षतीत्यादिप्रसिद्धपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्तिगम्यत्वव
न्नियोगस्यापूर्वोपपत्तिगम्यत्वानंगीकारादंगीकारेवापूर्वत्वव्याघातात्
यन्नुलिंगादेःक्रियातिरिक्तकार्याभिधायित्वानुमानेतत्तत्यनुमार
न्तपरःहेतुत्वादसाधनं॰ तथाहि॰ विवादाध्यासिताःशब्दाःक्रियाका
र्याभिधायिनःकार्यप्रत्ययहेतुत्वादानयेत्यादिशब्दवत्॰ दृष्टसाध
नवाहिन्नोवेदान्तिनःप्रतिसाध्याविकलत्वाच्च॰ लौकिकालिंगादिशब्द
नामपिश्रेयःसाधनबोधकत्वाभ्युपगमात्॰ व्यापकानुपलब्धिपराह

प्र॰ कृ॰ तत्वाच॰ तथाहि॰ तदभिधायकत्वं तत्र संगतिग्रहणेन व्याप्तं तत्र मानांतरानव प्रदीपि॰
७८ धिगतत्वादपूर्वीभावनामानतलिंगादीनां तदभिधायकत्वं व्यावर्त्तयति॰ नच क्रि
यातिरिक्तकार्यानभिधाने स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यप्रस
78 संगः क्रियाया एवापूर्ववावांतरव्यापारायाः परमेश्वरप्रसादावांतरव्यापारा
या वा फलसाधनत्वोपपत्तेः प्रदर्शितत्वात्॰ तदेवं विधिवाक्यानामपि सि
द्धार्थबोधकत्वाद्विधिसमर्थविधुराणां सत्यज्ञानादिवाक्यानामखंडैक
रसब्रह्मलक्षणसिद्धार्थबोधकत्वं सुतरां सिध्यतीति सिद्धं १० ननु कथं
वेदांतानामखंडार्थत्वं तस्याति वक्तुमशक्यत्वात् तत्र प्रमाणासंभवा
च॰ तथाहि॰ किमिदमखंडार्थत्वं॰ किं निर्विशेषवस्तुपरत्वमुतानेभे
दार्थनिष्ठत्वमाहोस्विदपर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यव

साधित्वमप्यवान्तरार्थामेकप्रातिपदिकार्थमात्र पर्यवसायित्वं॰ संसर्गागो
चरप्रमाजनकत्वं वा नाद्यः विकलासहत्वात् तथाहि पदानां निर्वि
शेषवस्तुपर्यवसायित्वमभिधायकतया वा लक्षकतया वा स्यात्॰ तत्र
प्रथमस्तस्यात्यंतमप्रसिद्धतया संबंधाग्रहणेन पक्षान्तरपर्यवसायित्वा
संभवेन लक्षणायास्संभवितत्वप्रसंगात्॰ नापि द्वितीयः॰ अप्रसिद्धत्वादेवा
भिधेयाविनाभावस्य लक्षणाहेतोरसंभवेन प्रागुक्तदोषानुषंगप्रसंगात्
न चाभिधेयाविनाभावं विनापि गगने ख वहरेत्यादिगिसाम्येव सामान्य
नुपपत्तिरेव लक्षणादीपिका अत्यंताप्रसिद्धत्वेन गगनारविन्दादेरेव
लक्ष्यत्वानुपपत्तेः॰ अत एव निर्भेदवस्तुपरत्वं॰ तदपि न॰ निर्भेदत्वस्यानिरु
क्तेः॰ तथाहि निर्भेदत्वं नाम किं भेदाभावो वा विशिष्टत्वं उत भेदाभावो पला

प्र॰ह॰ लितत्वं॰ नाद्यः तत्स्वरूपेवाकस्यचित् चिदंशस्खलमिति वित्संस्पृष्टार्थत्व प्रसंगात्॰ प्रदीपि॰
७८ नाद्वितीयः तत्रापि संस्पृष्टापर्वत्वस्यानतिवृत्तेः॰ नस्याहि नैकस्ययोऽ
भावत्तिनोपलक्षणतोपलक्षितवस्तुकपरत्वेकेप्यंतसंस्पृष्टापत्तेः॰ वस्तु
मात्रमेवतत्र प्रतिपाद्यमुदभावस्तुलाघवमिति चेत्॰ नारखंडार्थत्ता उप
लक्षणस्य स्वतन्त्रस्योपव्याप्तत्वेन प्रतीतावखंडार्थत्वासंभवा
दुपलक्षितत्वाद्युपलक्षकत्वाद्वोपलक्षणस्यैव पर्य्यप्रसंगात्॰ नापि तृ
तीयः प्रतीतासंस्पर्शवत्तापद्यः पावकादिवत्तत्रापि पर्यायशब्दतो प्रा
तिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वेऽप्यखंडार्थत्वादर्शनात्॰ नापि चतु
र्थः लक्ष्यास्तत्त्वेकेनैवतात्पर्यप्रतिपत्तेः पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्येन लक्ष
णस्य संग्रहितापातात्॰ यावच्छब्दप्रयोगवैयर्थ्यमिति चेत्॰ न॰ तत्साती

ततेः तथा हि किं व्यवच्छेद्यानां व्यावृत्तत्वं पदैः प्रतिपाद्यं तेजस्त्वमथवा
तद्भिन्नभिन्नत्वमाहोस्विदुपलक्षितस्वरूपमात्रं वा न तत्र प्रथमो द्वितीय
यौ तथासति तेजस्त्वस्यापि विनाखण्डार्थत्वानुपपत्तेः नापि तृतीयः
तत्राप्यन्यतो व्यावृत्तस्य प्रतिपादने प्राचीनदोषानुषंगात् स्वरूप
मात्रप्रतिपादने च पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् नापि पं
चमः तथात्वस्यात्पत्ता६ पूर्वत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वात् ननु
प्रकृष्टः प्रकाशो यस्य इत्यादिलक्षणावाक्यस्य संसर्गगोचरप्रमिति
जनकत्वमिति चेन्न नैवं लक्षणवाक्यैरपि लक्ष्यस्य सजातीयविजा
तीयेभ्यो व्यावृत्तत्वेन प्रतिपादनात् तत्र घटादेर्व्यक्तिजातित्वेन
प्रतिपादनाल्लक्षणवाक्यानामपि संसर्गापर्यवसानातिव्याप्तेः ननु सो

प्र॰ सू॰ यं देवदत्त इत्यादिषु देवदत्तगतभेदमप्यव्युदासेन तत्स्वरूपमात्रपर्यवसायित्वम प्रदीपि॰
८॰ पर्यायशब्दानां हस्समिति चेन्न मैवं तत्रापि परोक्षदेशकालोपलक्षितस्यैव
देशकालाविशिष्टत्वप्रतिपादकतया स्वरूपार्थत्वाजातिवृत्तेः तावते
च च भेदस्याप्यव्युदासादुभयपदलक्षणाभ्युपगमे गो [illegible] प्रसंगात्. तदेवं ता ख=
४० खण्डार्थत्वनिरुक्तिः नापि तत्त्वप्रमाणम् प्रकृष्टः प्रकाश इति वाक्यार्थ
स्यं दुष्प्रातिपदिकमात्रार्थत्वतन्न प्रश्नोत्तरार्थत्वाघटनेवंतन्त्वेवं यथावाक्यां
तरार्थ इति व्यतिरेक्यनुमानमनुल्लाक्तिचेन्न मैवं विकल्पासहत्वात्
प्या॰ न हि॰ चंद्रप्रातिपदिकमात्रार्थ्यो इत्यत्र प्रसिद्धो न वा आद्ये तद्वोह
तो दृष्टान्तान्वयव्यतिरेकितया केवलव्यतिरेकित्वव्याघातः मे
वक्तो न माधि सपक्षत्वेतत्र हेतोरवृत्तेरसाधारणानैकान्तिकता द्वितीये

ऽत्र स्वप्रसिद्धविशेषणतैव । अन्वयव्यतिरेकित्वायां वयोर्यत्प्रश्नोत्त
रार्थः सत्प्रतिपक्षमात्रार्थ इति व्याप्तिरप्रकृपेयात्व्यावर्त्यात्क
रेकत्रि वराटिका इति प्रश्नस्य पारोगं पंचवराटिका इति प्रतिवचने व्यभि
चारः न च प्रश्नावि मतमखंडार्थलक्षणं वा वक्तृत्वात्त्व पुत्रोदराका
रः कुंभ इति वा का वाच्यत्यनुमानं मानं लक्षणं वा कथानाम पुत्रः प्रका
रश्च संख्यार्थपरतया दृष्टांतस्य सार्थविकलत्वात् न देवलक्षण
प्रमाणयोरभावात्तत्रा खंडार्थत्वं शब्दानां विवादाध्यासितं पदार्थ
संसर्गप्रतीतिजनकं वाक्यत्वात् वाक्यत्वादिवाक्यवत् नैयायिक
कुवाक्ये वाक्ये व्यभिचारः तस्य वाक्याभासत्वात् प्रवाक्यात्तात्संनि
धियोग्यताबोधित पदार्थनिवासामि ति वाक्यविशेषनवरखण्डि हूमि दी
त्या

प्र॰कृ॰ ८१

81

व्यभिचारः तस्यापि लक्षणवाक्यत्वेन लक्ष्यस्य सजातीयविजातीयेभ्यो प्रदीपि॰
व्यावृत्तिप्रतिपादनपरत्वेनाखंडार्थत्वाभावात् न वा विपक्षे बाध
कतर्काभावः संसर्गप्रतीत्यजनकत्वे वाक्यत्वाभावप्रसंगस्यैव बाध
कत्वात् तदेवं नाखंडार्थता वेदान्तानामिति कृत्वाभिदधन् हेनता
वल्लक्षणासम्भवायतः संसर्गासंगिसम्बन्धीति कृतायां गिरामिय
उक्ताखंडार्थता पृथक् तत्प्रातिपदिकार्थता । अपर्यायशब्दानां
संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वमखंडार्थता वैदमसंभविलक्षणं न
प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिवाक्येषु तत्सद्भावात् न च लक्षणवाक्यमपि संस
र्गापर्यलक्ष्यस्य सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावृत्तिविशेषप्रतिपा
दनपरत्वात् तत्तु शब्देर्व्यवहर्तव्यत्वप्रतिपादनात् इति युक्तं विकल्पा

धा

सहत्वात् किं प्रकृष्टप्रकाशप्रादिवाक्यं साक्षादन्यतोव्यावृत्तिं प्रतिपादयति
किं वा स्वरूपप्रतिपादनेनार्थात् नाद्यः व्यावृत्तिप्रतिपादकशब्दाभावा
न्नापि द्वितीयः नान्तरीयकतयासिद्धत्वोऽर्थस्य शब्दार्थत्वाभावात्
यथा व्यापारादर्थोपस्थितिसंवादेनार्थगतिन्यायात् अन्यथा गामानयेत्या
दिवाक्येष्वप्यानयनव्यावृत्तेरपि वाक्यार्थत्वप्रसंगात् ननु यं चेद्
वृत्तिव्यवहर्तव्यः प्रकृष्टत्वे सति प्रकाशत्वाद्येत्रैवं न तदैवं यथा नल
त्रादित्तत्पान्नार्थस्मात्तत्पौ ति केवलव्यतिरेकितया लक्षणवाक्यं
पर्यवस्यतीति न यावच्चकप्यमरखंडाऽर्थत्वं चंद्र इति व्यवहर्तव्यत्वा लक्ष
ण धर्मविशिष्टप्रतिपादनपरत्वादिति चेत् मैवं चंद्रतया व्यवहर्त
व्य इति किं चंद्ररूपार्थविशेषोचितो व्यवहारः कर्तव्यः उत चंद्रशब्दमात्रवि

प्र॰कु॰ दोषितो व्यवहारः आद्ये चं द्वविशिष्टव्यवहारं प्रतिपदित्वा आसीत् तदा लक्षणवाक्यादपि विषयविशेषित प्रदीपिका
८२ कर्त्तव्यतां तस्य कथमधिगच्छेत् न च प्रविदितार्थस्य अनुमानादप्यान्तिसंबंधमधिगमयितुं शक्यः
तदा अप्याधिगततत्त्वां लक्षणवाक्यरूपमनुमानांतरं प्रयोजनं ज्ञातस्यैव ज्ञापनात् अथ सामा
न्यतो जानात्यपि तु कार्यविषय इदं व्यवहारस्योति विशेषतस्तु न जानातीत्युच्यते तथापि
किं नाम न्यूनतो व्यवहारस्य यतो नित्यवज्ञानातिरिक्तं वा व्यवहारविशेषस्य आद्यप्रकृतप्रयोगः अव ताद्
वहारविशेषस्याविचार्यमाणत्वात् द्वितीयेपि चंद्रलक्षणस्य विशेषापरिज्ञाने ताद्विशि
ष्टव्यवहारस्यैव विज्ञातुमशक्यः ज्ञाते लक्षणवाक्यवैयर्थ्यमित्युक्तं न चापि द्वितीयः
लक्षणं विनापि गवादिशब्दानामिव वृद्धव्यवहारादेव वाच्यवाचकसंबंधग्रहोपपत्तेः
इत्यवगतिपन्न वाच्यवाचकभावो लक्षणवाक्येन क्रियते इति चेत् अवगतसंबंध
स्य तत्शब्दादेव संबंधस्मरणोपपत्तौ लक्षणाभिधानवैयर्थ्यात् अवगतसंबं

धस्यापिप्रकृतस्यलक्षणवाक्यघटकत्वंघटकतानियमेनलक्षणवाक्यस्यपदतामापि
प्रत्येकंलक्षणवाक्ये:संबंधस्तूपरागप्रसंगापन्नत्वस्याडुदवस्थास्यात्· तस्माज्जवानय
नार्थवाक्यवद्वाक्योपदेशकत्वेनलक्षणवाक्यमवबोधकंतत्वस्वरूपमात्रपर्य
व्यतो वसायिप्रत्ययोत्पत्तुत्स्वभावदृत्तिःफलतीतिध्रुवं नन्वेवमपितेनलक्षणस्यप्रामयो:
प्राप्तिःसंयोगोनित्य:स्वघटसमवायइत्यवमपिसंबंधप्रतिपादकलक्षणवाक्ये
व्याप्तिः तेषांसंसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वाद्धतिचेन्मैव तेषामपिस्वस्वपदस्म
रितपदार्थानामन्योन्यसंसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वात संसर्गगोचरप्रमि
तिजनकत्वशब्देनवाक्यस्यैवार्थस्यविवक्षितत्वात्· नातिव्याप्तिः संसर्गप्रमि
७ तिजनकं गवानयनादिवाक्येषुलक्षणाभावात् घटपटपर्यायशब्दानाम
कप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वमखंडार्थता नचैवंपदांतरवैयर्थ्यंवाव

प्र॰ कृ॰
८३

र्थभेदादर्थवत्त्वोपपत्तेः तथाहि लोके प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इत्यत्र प्रकृष्टपदेनाप्रकृष्ट
खद्योतादेः प्रकाशपदेनाप्रकाशात्मकप्रकृष्टसंतमसादेश्च व्यवच्छेदेन चंद्रउक्तिमत
श्चंद्रप्रातिपदिकमात्रार्थः प्रतिपाद्यते अन्यथा वक्तव्यचंद्रउक्तिमत्त्वमर्थः प्रतिपाद
यतोऽनवधेयवचनत्वप्रसंगात् तथाच व्यावृत्तिपरत्वे व्यावृत्तिमत्परत्वे वा संस्व
रूपार्थत्वं स्वरूपमात्रपरत्वे च पदांतरवैयर्थ्यमिति चेन्न व्यावृत्तिद्वारा पदानां स्वरू
पमात्रपर्यवसायित्वांगीकारात् व्यावृत्त्यभिधानावैयर्थ्यात् तथा वेदांतेष्वपि
ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादौ सत्यज्ञानानंतादीनां शब्दानामनृतजडदुःखवांतवत्त्वाना
व्यावृत्तिद्वारा लक्ष्यब्रह्मस्वरूपपर्यवस्यंति नचैवमनेकाकारविज्ञानजन
कत्वात् पदानां लक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वप्रसंगः लक्षणासमन्वयेऽपि अनेकाकारविज्ञान
जनकानामपि पदानां तत्तद्भ्रांतिनिवृत्तिमात्रप्रयोजकत्वात् लक्ष्यब्रह्मस्वभावेनानाप

प्रदीपि॰

र्थे पर्यवसानात् एवं च तत्त्वशब्दजन्यविज्ञानानां तत्त्वाद्यभिन्नाकारसमर्पणानां तद्विषयक
त्वस्यात्तत्त्वाद्विरोध्याकारनिवर्तकत्वाद्वाक्यस्याखण्डार्थत्वसिद्धिः उक्तं चैतत्सुरेश्वराचा
र्यैः प्रातिपदिकपदार्थैर्हि विरोधात्तद्विरोधितः प्रत्यगात्मावं जानाति विषयाघातकत्व
स्पदात् शब्दा प्रतीयते तावत्संगतिर्धर्मधर्मिणोः मानान्तरादुपोहस्तु प्रत्या
त्तेन सत्यस्मृतेः न चान्ततोऽतद्व्यावृत्त्येवाविशेषणं स्यादर्थपर्यवसानाऽभाव
परिशिष्टो विशेषणं तद्विरोध्यर्थसंत्यागः सामर्थ्यात्स्यान्न शब्दत इति न च गुणगुण्याद्यभाव
प्रतिपादनेऽपि तत्तद्विरोध्याकारनिवृत्त्युपपत्तेः कथमखण्डैकरसत्वसिद्धिरिति वाच्यं ब्रह्मश
ब्दार्थमात्रस्यैव बृहत्त्वात्सर्वतोऽनवच्छिन्नवस्तुप्रतिपादनपरब्रह्मानन्तशब्दाभ्यां विरो
धाच्च एकधैवानुद्रष्टव्यमेकमेवाद्वितीयमित्याद्येकरसत्वप्रतिपादकवाक्यविरोधाच्च
नेह नानास्ति किंचनेत्यनेकरसत्वप्रतिषेधाच्च न चाप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मणो लक्षणत्वासंभवः

प्र० कृ०
८४
84

प्रत्यगात्मनस्तथास्वतःसामान्येनप्रसिद्धत्वात् नचतथात्वेलक्षणस्यवैयर्थ्यंलक्षणस्याविशेषात् प्रदीपिका
कारसमर्पणार्थत्वात् प्रत्यग्योगंधवलीशापृथ्वीनित्यज्ञाताधारईश्वरइत्यादिलक्षणा
नामपिलक्षणस्याप्रसिद्धत्वप्रसिद्धत्वयोर्वैयर्थ्यापातात् एतेनसोयंदेवदत्तइत्यत्रापि
तत्कालोपलक्षितस्यैतत्कालवैशिष्ट्यंप्रतिपाद्यतइत्येतन्निरस्तं देवदत्तस्वरूपमात्र
स्यैवबुभुत्सितत्वात् एतत्कालवैशिष्ट्यस्यदृष्टत्वेनाबुभुत्सितत्वात् नवपूर्वकालो
पलक्षितस्यैतत्कालवैशिष्ट्यप्रतिपादनेपिभेदभ्रमनिरासःसिध्यतीतिवाच्यं० ए
तत्कालविशिष्टस्यपूर्वकालसंबंधासंभवेनतदुपलक्षितस्यासंभवात् तथाभेद
प्रतिपादनस्याशक्यत्वात् ननुतथापिपूर्वकालोपलक्षितस्यैतत्कालवैशिष्ट्यसं
भवात्संभवत्येवतयोरभेदप्रतिपादनमितिचेत् मैवं०विकल्पासहत्वात् किंपूर्व
कालोपलक्षितस्यैतत्कालविशिष्टेनाभेदःप्रतिपादनइत्युच्यते० किंवापूर्वकाल

लोपलक्षितवर्त्तमानकालवैशिष्ट्यलक्षणधर्मप्रतिपादनेनार्थाद्भेदसिध्यतीति॰नाद्यः॰
विशिष्टस्वरूपयोरभेदासंभवात् तथासति वर्त्तमानकालविशिष्टस्य पूर्वमपि सत्त्वप्र
संगात्॰नापिद्वितीयः साक्षादेवाभेदप्रतिपादनेसंभवति परंपरयातत्प्रतिपादनाश्रय
णस्यायुक्तत्वात्॰उभयपदलक्षणाश्रयणेकल्पनागौरवात्तथाश्रीयत इति चेत् मै
वं अत्रापि परंपरयाभेदप्रतिपादनात्साक्षादभेदप्रतिपादनेबुद्धिलाघवस्य दर्शि
तत्वात्॰तथापि विनिगमनायाः का गतिरिति चेत् बुभुत्सिताभेदस्य साक्षात्प्रतिपा
दनलाभ एवेति ब्रूमः उक्तं च प्रतिज्ञावचनस्य साधनांगत्वमावदतोदयनाचार्येण
वेस्यतिता अनित्यं शब्दं बुभुत्समानानां यानित्यः शब्द इत्यनुक्ते यत्र किंचिद्बु
ध्यते॰ यत्कृतकं तदनित्यमिति वा हेतुकं च शब्द इति वा तत्सर्वमसंबद्धं बुध्यावा
प्रत्येति प्रतिवादीति एतेनोभयपदलक्षणास्वीकारे गौरवदोषो निरस्तो वेदित

प्र॰ कृ॰ व्यः बुभुत्सितार्थप्रतिपादनप्रयोजनतया गौरवस्यैवोचितत्वात् प्रमाण प्रदीपि॰
८५ वत्त्वं हेत्वाविकल्प्यातिरक्ववह्नत्यपीतिन्यायात् । तदेवमखण्डार्थत्वेन लक्षणासं
85 भवः नापि प्रमाणासंभवः तथाहि सत्यज्ञानादिगीरे तत्संसर्गव्यतिरेकि
णि अर्थे प्रमाणं मानत्वान्नयनादिप्रमाणवत् सत्यादिवाक्यमेतत्पद
पदसंसर्गातिरिक्तेऽर्थे प्रमाणं । प्रमाणत्वाद्धरादिवत् । विपक्षे घेकरसत्वप्रति
पादकत्वश्रुतीनामुपहतानां अप्रामाण्यप्रसंगः बुभुत्सितब्रह्मणि प्रामाण्या
भावप्रसंगश्च बाधकस्तर्क इत्येषः यत्तु वाक्यत्वाद्वातपत्तादिवाक्यवत् सं
सर्गपरत्वानुमानं तदेकरसत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् कालात्ययापदिष्ट
म् उक्तन्यायाव असंसर्गप्रतीतिजनकत्वाभावेपि वाक्यत्वोपपत्तेः संदिग्ध
व्यतिरेको हेतुः आकांक्षासन्निधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यमिति हि वाक्य

४ र्थप्रश्नोत्तरत्वानुपपत्तिश्चलौकिकवैदिकलक्षणवाक्यानामेकप्रातिपदिकार्थमात्र ४ पं. ३

विदः नतुसंसर्गप्रमितिजनकत्वमपीतिविशेषणस्यवैयर्थ्यादाचार्यशबरस्वामिनाव

प्रामाण्यंशब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थेविज्ञानमित्येतावतएवलक्षणस्याभिधानात् प्रा

तिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वेप्रमाणं प्रदर्शिताञ्चतत्रानुपपत्तिः अबुधक्षितार

र्थप्रतिपादनेऽनैवधेयवचनत्वप्रसक्तिरिति नैदेवमरोवोपात्तिपदमरवंड

करसंज्ञाकरणस्यतः सिद्धमेवप्रामाण्यादितिसिद्धम् ॥ ननुकिमिदंप्रामाण्यंप

स्वरूपत्वंनतावत्स्वतएवजन्मात्वस्यस्यहेतुकविरोधात् नापिप्रमाणाद् तं

वजन्म ज्ञानस्यगुणत्वेनस्वप्रामाण्यप्रतिसमवायिकारणत्वासंभवात् ना

पिज्ञानसामग्रीतोजन्म प्रामाण्यस्यैवपाधित्वेजातित्वेवजन्मासंभवात् तथा

त्पुणाधिपत्नेस्यातित्वात्वाधिकरणस्यज्ञानस्यवाधात्यंताभावः प्रामाण्यं नवा

स्योत्पत्तिःसंभवाति अत्यंताभावत्वादेव नापिजातेर्जन्मातित्यत्वात् ज्ञानस्य

प्र॰कृ॰ ८६

86

मग्रीजन्यत्वं प्रमायाः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति चेत् नैवं अप्रमायामपि स्वत प्रदीपि·
स्त्वप्रसंगात्· तस्या अपि ज्ञानसामग्रीजन्यत्वात्· अथ यज्ज्ञानसामग्रीमात्रजन्य
त्वं स्वतस्त्वं अप्रमा तु न तन्मात्रजन्या दोषसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वादिति
नैव विकल्पासहत्वात् तथाहि दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वे
मात्रपदार्थः किं वा दोषासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वं नाद्यः परतः प्रा
माण्यवादिसिद्धान्तप्रवेशप्रसंगात्· तेऽपि हि दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्री
जन्यत्वमेव परतः प्रामाण्यमिति वदंति नापि द्वितीयः विशेषदर्शनस्य
भ्रमातिव्याप्तिहेतुत्वेनाविपर्ययस्य भ्रमजनकत्ववद्दोषसहकृतज्ञानसामग्री
जन्यं ज्ञानमप्रमेत्यंगीकुर्वता प्रमायामपि दोषाभावसहकृततायाः आनि
वार्यत्वात् तथा ईश्वरज्ञान इव दोषाभावस्यावर्जनीयतया अवस्थानात्

मात्वापित्तया संनिधिः किं न स्यात् नहीश्वरज्ञानेपि दोषाभावः प्रयोजक इति युक्तं
वक्तुं नत्वडुक्तत्वस्य तदुत्पत्तिसामग्रीजन्यत्वात्तातिरेकोऽन्यस्य वानित्यज्ञानत्वावच्छि
न्नस्य सामग्रीजन्यत्वासंभवादिति चेत् मैवम् अंतरेणापि तत्सामग्रीजन्यत्वं
नित्यद्रव्येषु गुणत्वस्य प्रयुक्तद्रव्यत्वस्यान्यप्रयुक्तत्वोपपत्तेः नैवं दोषाभावस्या
भावत्वादेवाकारणत्वं विशेषदर्शनाभावस्य भ्रमहेतुत्ववत् प्रमाणाभावस्य प्रमे
याभावप्रमितिहेतुत्ववद्विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्ववच्चतदुपपत्तेः नच
प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे भ्रमादौ प्रामाण्यज्ञानहेतुमात्रजन्यत्वात् अप्रयत्नप्रा
माण्येतरत्वे सति ज्ञानैकधर्मत्वात् ज्ञानत्ववत् दोषजन्यत्वेन व्यभिचारो
मात्रादिति ज्ञानैकधर्मत्वादित्युक्तं न च अप्रामाण्यमुक्तविधप्रामाण्येत
रत्वे सति ज्ञानत्वन्यूनवृत्तिजातित्वात् प्रत्यक्षत्ववदित्यनुमानं मानमिति

प्र॰ हृ॰
८७

केचित्तु तत्र विकल्पासहत्वात्॰ तथाहि॰ किं तथाविधव्याप्तिकत्वमात्रं विवक्षितं प्रदीपि॰
तदज्ञाताप्रामाण्यकत्वे सति तथाविधव्याप्तिकत्वं॰ नाद्यः॰ अंशतःस्मृतिसाधन
त्वात् अनुव्यवसायानुमित्युपमितौ स्थलः प्रमात्वस्य परैरङ्गीकारा
त् नाद्वितीयः बाधप्रयोगे दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् ज्ञानत्वस्य दोष
जन्याप्रमाणज्ञानवृत्तित्वस्याप्यङ्गीकारात् नाप्रमाणज्ञाने ज्ञानत्वस्य
वृत्तित्वस्य ज्ञानाभासत्वादिति चेन्नैव तथा सत्यप्रामाण्येतरत्वे सति
ति विशेषणस्य वैयर्थ्यापातात् अप्रमाणज्ञानस्य ज्ञानाभासत्वेनाप्रामाण्य
स्य ज्ञानवृत्तित्वाभावात् नाद्वितीयानुमानवसायत्वादिना व्यभिचारः तथा
हि तदप्यप्रामाण्येतरत्वे सति ज्ञानत्ववृत्तिर्भवति॰ तदुत्पत्तिज्ञा
नहेतुमात्रजन्याश्रयं तामादिदोषजन्याश्रयत्वात् दृष्टान्तस्य साध्यवि

ताना तानि
कलत्तावच्छत्वदत्वस्यापि परत्ता प्रामाण्यस्य बाधितज्ञान हेतुमात्र जन्यावृत्ति
नीकत्रा मध्यस्मात् प्रमात्वमेव यस्य हेतुमात्रजन्यावृत्तियंत्तमवाति गुणाविशि
ष्टज्ञानसामग्रीजन्यवृत्तित्वात् तस्य कार्यतावच्छेदकं तरजाति प्रत्यक्षत्वं तु प्र
त्यक्षमात्रजन्यावृत्तियंस्या इति च परत्वत्वेपि प्रयोगः ख्याती प्रत्यक्षप्रमा विज्ञा
८ नहेत्वतिरिक्ताहेतुत्वधीना कार्यत्वात् हु घटवत् ननु किं ज्ञानव्यक्तेः प्रमात्व
मितरेतराविशेषः किं वा प्रमाव्यक्तिरेव ज्ञानव्यक्तिः आद्ये प्रत्यक्षतया
न प्रत्यक्षत्वस्य व्यभिचारः प्रत्यक्षज्ञानव्यक्तेर्विज्ञानहेत्वतिरिक्ताहेतुत्व
धीनत्वाभावात् द्वितीयेपि जन्यापि ज्ञानत्वरूपाप्रमाहेत्वतिरिक्ताहे
त्वधीनतानिवाधतिचेन्न नैव ज्ञानव्यक्तेः प्रमाव्यक्तेरभेदाभावेपि
विज्ञानत्वप्रमात्वधर्मयोर्भेदात् तत्र घटत्वस्य पार्थिवत्वप्रयोजका

प्र॰ कृ॰ ८८ द्वि 88

यो
तिरिक्तप्रयोजकत्वसाधनइवप्रमायाविज्ञानत्वप्रयोजकातिरिक्तप्रयोजकत्वसाधने प्रदीपि॰
बाधाभावात् विपक्षेचप्रमात्वस्याविज्ञानत्वप्रयोजकमात्रप्रयोज्यत्वात्तज्ज्ञानत्व
वत्प्रमाज्ञानवृत्तित्वं स्यादितिबाधकस्तर्कउन्नेयः ननुज्ञानसामग्र्या एवाति
रूपरयात्तदतिरिक्ताधीनत्वंदुर्ज्ञानमितिचेत् मैवं एवंसत्यप्रमायाःपरतस्त
त्त्वंदत्तजलाञ्जलिस्यात्तदपिहिज्ञानसामग्रीनिरूपणाधीनातिरूपरयात्तस्य
दोषात्मकस्याविज्ञानत्वसामग्रीजन्यताप्रतिक्षानात् तस्माज्ज्ञानस्य तोप्रमायाः
स्वतस्त्वं नापिज्ञप्तौ तथाहि नीलसंवेदनस्यप्रामाण्यंनीलसंवेदनेनैवा
वेद्यतइतिस्वत त्ववयच्यतोकिंयात् इदंनग्राहकमात्रग्राह्यत्वेन. बाधः न
स्वतस्त्वप्रमाण्यत्वात् तथाहि॰ यदेतन्नीलप्रकाशानप्रत्यक्षंतन्नीलप्रति
तावत्प्रत्यक्षांमिन्द्रियार्थसंनि(कांतिरिक्तप्रयोजकत्वसाधनइवप्रमापावि

ज्ञानत्वप्रयोजकजातिरिक्ताप्रयोज्यत्वसाधने बाधाभावात् विपक्षे चाप्रामाण्य
त्वस्याविज्ञानत्वप्रयोज्यकार्येस्वित्रत्वात् स्वप्रामाण्यपरिच्छित्तौनुकर्यन्त्र
प्रमाणान्तरस्य बहिरिन्द्रियेरसन्निकर्षात् ओपिचनमत्यतोविज्ञानस्यैव प्रामा
ण्यस्पष्टप्रियाडुक्तत्वात्फलस्य नाद्यः ज्ञानस्य फललिंगानुमेयत्वेन तस्या
प्रत्यक्षतयान प्रामाण्यस्यापि प्रत्यक्षतानुपपत्तेः नाद्वितीयः फलस्या
पि च प्रकाश्यतया वाह्येन्द्रियाविषयत्वात् तत्सत्ता याथार्थ्यत्व लक्षण प्रामा
ण्यस्यापि वाह्येन्द्रियप्रत्यक्षताविषयत्वानुपपत्तेः नापि द्वितीयः ज्ञानग्राह
कमात्रग्राह्यत्वे प्रामाण्यं क्वचिदपि ज्ञाने प्रमाणम प्रकारं नेति संशयाभावप्र
संगात् ननु ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वे विशेषितत्वस्य सांशयिकत्ववत्प्रामाण्य
स्यापि सांशयिकत्वमुपपद्यते तथाहि कुंभज्ञानस्याभो विषयोघटत्ववेति सं

पार्थ

प्र॰ हृ॰
८९

प्राप्ता दृश्यंते जलाः स्तंभसामर्थ्यं सामर्थ्यादिकं भावानुपलंभात् एवं प्रामाण्ये प्रदीपि॰
पितं श्रवः किन्तु स्यादिति चेन्नैवं अंभसः कुंभग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यत्वात
गीकारात् अंगीकारे वा ऽविशेषेण सकलफलप्राप्तौ सलिलवत्त्वप्रसंगात् त
स्मान्नारिकेलफलान्तर्गतसलिलादिवाद्वैतसामग्रीग्राह्यत्वादिव तत्र संशयः
प्रामाण्ये न तु तथ्यांति पुत्राद्युदाहरणम्ः किं च विज्ञानग्राहकसामग्रीमात्र
ग्राह्यतायां प्रामाण्यस्य शुक्तिकारजतादिविभ्रमेष्वपि तद्ग्रहप्रसंगः सत्यं
ग्रहीतमेव तद्बाधकादपनीयते यथाहु तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता
बुद्धेः प्रमाणता अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यत इति तस्माद
स्माकमिष्टप्रसक्तं नाभिप्रेतमिति चेन्नैव परतः प्रामाण्यप्रसंगान्न्याहि
प्रसक्तमपि प्रामाण्यं मिथ्यारजतादिविभ्रमे बाधकज्ञानादपनीयत इति

वद्बाधकज्ञानाभावनिबंधनमेवप्रामाण्यावधारणमभ्युपगंतं स्यात्
नवद्बाधिस्वतस्त्वेमानमास्ति ननुप्रमास्वतोज्ञायते परतोनिरपेक्षत्याप्तिकत्वा
त्वज्ञातवत् ते प्याप्रामाण्ये स्वतोज्ञायतेच प्रामाण्येतरव्यैतज्ज्ञातिज्ञातैक
धर्मत्वात् ज्ञानत्ववदित्यस्त्वेवानुमानमितिचेत् मैवं आद्यप्रयोगेपरतः
प्रामाण्यवादिनं प्रतिहेतोरसिद्धेः दृष्टांतभावाच्च नापि दोषितत्त्वाविपक्षकादि प्रमा १
तिदिभामप्रमावाविहाय ज्ञानस्यापराकोटिरस्ति याद्दष्टांतपद्वीमुपारो
हेत् द्वितीयेचप्रयोगेप्रामाकरणस्य यप्रभतिज्ञातैक धर्मभादृश्यज्ञातिना
नुमेयत्व धर्मैव्यभिचारः तयोज्ञातैक धर्मत्वापिज्ञानसामग्रीमात्रवेद्या शुवा
भावात् अन्यथा तत्रवादिनांविप्रतिपत्त्यभावप्रसक्तेः ज्ञाप्तिपरतस्त्वेवा
नुमानेन्त्यापकतमं ज्ञलावाहस्यवादपनः प्रामाण्यपरतो ज्ञायते अप्र
मप्रासदृशायांसांघ्रायिकत्वादप्रामाण्यवत् विपक्षेप्रामाण्येसंशयोति

प्र॰ कृ॰ स्यात्॰ ज्ञानातिप्रसाधकादेवानैश्चयप्राप्तेर्वाधकस्तर्कः ननुनैवमनुमानमुदेति धर्मिहेत्वोरा॥ प्रदीपि॰ २.

९० सिद्धेः नत्वाहि प्रामाण्यं प्रवृत्तिसामर्थ्यलिंगाच्चगम्यंभवद्भिरुपगम्यते तस्यचलिंगस्य

90 प्रवृत्तिः प्रामाण्ये संशयपूर्विका प्रसंदिग्धे सिसाधयिषाभावात्॰ अनुमानाप्रवृत्तेः

तत्संशये कश्चिन्निश्चयाधीनश्रुतिप्रामाण्ये संशयातिश्चयथोरन्योन्याश्रयात्

न वस्यानाद्यानैकमपिसिध्येदितिचेन्नैवं विकल्पासहत्वात् किंस्वार्थानुमानमसंदिग्धेनप्रव त्वा

त्तेतिकिंवापरार्थं नाद्यः सद्यः समुन्मीलितविलोचनस्याशिखरिशिखरपर्वपरिवर्तिमा

तधूमलेखावलोकनसमनन्तरमप्रत्यूहं धूमध्वजमनीषासमुत्पत्तेर्वात् नापिद्वि

तीयः विपर्ययस्तमपिप्रतिवादिनमनुमानप्रयोगोपगमात्॰ प्रत्यक्षप्रत्याज ल=

वितंडको प्रमाणतर्काभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपलंभासंभवात्॰ संदिग्धेत्यादयः प्र

वर्त्तन्तइतिवचनस्यायोगव्यवच्छेदपरत्वात् कश्चित्साधकवाधकप्रमाणानु १

दयात्वं देहे जातित्वाय प्रवृत्त्यनुपपत्तेः नचान्यभ्यासदशायामिति विशेषण
मप्येवं पर्यं व्यासिद्धिवारकत्वात् · नच व्यभिचारनिवारकमेव हेतौ विशेषण
मिति नियमः चन्दनत्वे तेजसंसर्गपाधिक्षम घ्येरूपस्यैवाभिव्यंजकत्वात्प्रदीपव
दित्यादि चिरंतनानुमाने व्यासिद्धिवारकाणां विशेषणानां बहुलमुपलम्भात्
अपि चासिद्धिनिवारणार्थमपि विशेषणोपादाने न दोषं पश्यामः। तित्वा
दिकमकार्यं कं शरीरजन्यत्वादात्मा घटादिवत् व्याप्यत्वासिद्धिरिति
क चेन्नैवं नेत्रकार्यं विसाध्येत एकदेशस्य जन्यत्वस्यैवोपाधितया विशेष्य
स्य व्याप्यत्वासिद्धेः उक्तं हि एकाभासिद्धि परिहरतो वृत्तीयासिद्धिरापद्यत
इति प्रकृते तु परतो ग्राह्यत्वेन सांख्यायिकत्वमनुपाधिः स्फीततालोकपरिवर्जितां
परतो ग्राह्यमानानामपि घटादीनां सांख्याधिकत्वादर्शनात् ननु प्रामाण्यस्य
परतो ग्राह्यत्वेन न वास्थित्तत्र प्रामाण्यग्रहणाय अन्यस्यान्यस्य प्रमाणस्यापेक्षणा

प्र॰ कु॰
८२

91

दतः प्रतिकूलतर्कपराहतं परतः प्रामाण्यानुमानमिति चेन्न मैवं मानांतरस्य प्रदीपि॰।
वश्यंभावनियमाभावात्॰ नच स्फुरत एवमानस्यार्थनिश्चायकत्वमन्यथाज्ञा
तेप्यर्थांतरसंदेहापत्तेरिति वाच्यम् ज्ञाततयानुमेयं ज्ञानमिति मते निलीन
स्यापि ज्ञानस्य अर्थनिश्चायकत्वात् स्वसंवेदनसंवेद्यमिति वदतः प्राभा
करस्यापि मते प्रामाण्यस्य तद्धर्मस्य तद्गतगुणत्वादेरिव न स्वतः स्फुरणं॰
तस्यापि संवेदनवत्स्वयंप्रभत्वापत्तेः नन्वेवमप्रमात्वस्यापि स्वत एव
स्फुरणप्रसंगात्॰ न तस्याप्रमाण्यपरतः प्रमीयत इति स्वादीक्षां तत्प्रसंगप्र
संगः वेदांतिनां च प्रमाणस्य स्वसाक्षिवेद्यत्वेन स्फुरणनियमादिदं प्रमाण
म प्रमाणं वेति संदेहो न भवेत्॰ नच प्रमाणं स्वत एव फलं जनयति॰ हानो
पादानोपेक्षालक्षणस्य त्रिविधस्यापि फलस्य वस्तुज्ञानातिरिक्तगुण
दोषसम्यक्स्पर्शनपूर्वकत्वास्फुरणात् तस्माद्वेदांताः स्वत एव प्रमा

मा
ण्यमिति न प्रामाणिकप्रतीतिप्रथमकक्षेति अत्राभिदध्महे ननावदप्र
याः स्वतस्त्वनिरुक्तिः यतः आहुर्विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यजन्यता तद
दुत्पत्तौ प्रमायाः स्वतस्त्वमिति त्रिविधः १ विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तद
दतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वं नाम न चैतल्लक्षणमव्यापकं सर्वप्रमा
णानुगमात् न चाजन्यत्वादव्याप्तिरीश्वरज्ञाने तस्याजन्यत्वेपि ज्ञानसा
मग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तकारणाजन्यत्वलक्षणविशिष्टधर्मवत्त्वाभावा
त्. तावतात्यव्यापकं अप्रमाया विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तहेतु
जन्यत्वात् अस्ति चेह मानमनुमानं तथाहि प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे
सति तदन्यतः अयत्नव्यतिरिक्तत्वाद् अप्रमातः पटादिवत् १ प्रमा विज्ञान
नसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्ताजन्या न भवति अप्रमातिरिक्तत्वात्

प्र॰ कृ॰ ८२

92

पदार्थेत्र नवज्ञानत्वानधिकरणत्वमुपाधिः इच्छितज्ञानेसाध्याव्याप्तेः ना प्रसिद्धि॰
पिज्ञानसामग्र्यजन्यत्वमुपाधिः यज्ज्ञानसामग्रीजन्यत्वं तज्ज्ञानसामग्रीजन्यत्वे॰
सत्यतिरिक्तजन्यत्वमप्रमावादितिव्यतिरेकव्याप्त्याव्यभिचारत्वस्यैवोपाधित्वा
त्र विपक्षेवाविज्ञानसामग्रीमात्रादेवप्रमोत्पत्तिसंभवेत्तद्दतिरिक्तस्यगुण
स्यदोषाभावस्यवाकारणत्वकल्पनागौरवप्रसंगोबाधकस्तर्कः एतेनप्रमाविज्ञान
हेत्वतिरिक्तहेत्वधीनाकार्यत्वात् वर्दिति योयमुक्तस्तस्यपरत्वस्त्वेपिप्रयोगः
सोपिप्रत्युक्तः प्रमादोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्यान्यभवतिज्ञानत्वादप्र
मावदिति प्राप्तिसाधनयुक्तत्वाच॰ नैवप्रमात्वस्यविज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वा
दप्रमाज्ञानवृत्तित्वंस्यादिति वाच्यं॰ तत्रप्रयोजकाभावादेवप्रयोज्यस्याप्रसं॰
गैः दोषासहकृतज्ञानसामग्रीप्रयोज्यंहि प्रमात्वंतत्रदोषस्यैवसद्भावात्॰कथ्यं॰

प्रमात्वस्य कर्तृत्वेन संभवान्नासिद्धत्वेन तर्हि दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन तदभावस्य
गलया उक्तान्यायेन प्रमाप्रति हेतुत्वं स्यादिति चेत् स्यादेवं यद्यनन्यथासिद्धा
वन्वयव्यतिरेकौ कारणत्वावेदकौ स्यातां तौ तु विरोधस्य प्रमाप्रति बंधकत्वेनोप
न पत्तौ रूपे कारणत्वमावेदयतः नत्वेवं बाहुर्महपादः तस्माद्गुणस्थादौ दोषाण
मभावस्तदभावतः अप्रामाण्यस्य कृपासत्त्वे तेनोत्सर्गो नयोर्दितप्रति नन्वेक (ज्ञानसाम की – ग्रय युक्ततः)
स्यापि दोषाभावस्य प्रमाप्रति बंधकत्वं प्रमाहेतुत्वं वा किं न स्यात् एकस्या
पि संस्कारस्यानुभविता धकत्वस्मृति हेतुत्वयोरापि दर्शनादिति चेत् मैवं
तत्र संस्कारस्यानुभवनाशकत्वेपि स्मृतौ संस्कारातिकारणान्तराणि
रूपत्वात् उभयहेतुतायाश्चावधारणीयत्वात् न च तत्रापि संस्का
रनाशात्स्मृतेः किं न स्यादिति वाच्यं स्मृतिसमुदयव्यतिरेकेण संस्कार

प्र.कृ.
८३
93

तावरस्यैवासंभवात् प्रकृतेन ज्ञानसामग्रीत एव प्रमोद्भवसंभवे दोषाभावस्यापि त- प्रदीपिका
द्धेतुकत्वकल्पनात्ति:प्रमाकारिका न स्मात्प्रमा विज्ञानसामग्रीमात्रादेव
जायत इति सिद्धं तथा प्रमाज्ञाप्तिरपि विज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव. न च तत्प्रा-
त्वे विज्ञान इव प्रमाण्यामप्रमाण्यं वेति संशयानुदय प्रसंगः स्वतः प्रमाणत्वे
न भवदभिमतप्रमितिज्ञाने ऽनुव्यवसायेव स्फुरत्यापि स्वगतमताऽसाधारण्याम
प्रमाण्यं वेति विपर्यासदर्शनात्. स्वतः प्रमाणत्वेन भवदंगीकृतानुमित्यादा-
वपि ज्ञायमानायां वा वीकस्य प्रामाण्यविप्रतिपत्त्युपलब्धेः स्वरूपभेदवादि-
नां च गृह्यमाणेपि स्यात्स्मृतेः स्वरूपेस्यात्प्रमा भ्रमो वेति संदेहस्य प्रत्यक्ष एवे-
तिविपर्ययस्य चोपलभात् सत्यपि प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रतिबंधकदो-
षादिसमवधानात् न च तत्र संशयविपर्यासयोरनुपपत्तौ प्रकृतेपि समस्समा

धीतमत्यत्राभिनिवेशात्‌ न च ज्ञानज्ञापकादेव प्रामाण्यग्रहणे मिथ्या
रजताद्विज्ञप्तिप्रामाण्यग्रहणप्रसंगः प्रसक्तस्यापि प्रामाण्यग्रहणस्य
कारणदोषावगमबाधकाभ्यामपनेयत्वात्‌ न च ताभ्यामपनेयतयो
रभावज्ञानस्य प्रामाण्यग्रहणहेतुत्वोपपत्तौ परतः प्रामाण्यापत्तिरि
ति वाच्यं। दोषबाधकयोरनुत्पन्नमात्रेण प्रामाण्यस्फुरणोपरीकरणा
त्‌ तथा चाह भट्टपादः यथा स्वतः प्रमाणत्वं तदान्यन्नैवमपेक्ष्यते निवर्त्य
ते हि मिथ्यात्वं दोषाज्ञानाद्यत्नत इति। अन्यथा तदभावावगमस्यापि
प्रामाण्यस्फुरणहेतुत्वे तत्तदभावावगमस्यापि प्रामाण्यावगमापत्ति
दभावावगमानन्तराणामप्यवश्यापेक्षणीयत्वादनवस्था तथा चानभ्यास
दशापन्नसांशयिकत्वादिति हेतोः स्पष्टमनैकान्तिकत्वं। स्वतः प्रमाणत्वे

प्र.कृ.
९४

94

सा

नभवदभिमतेष्वेवानुमानोपमानागमेष्व(सा)यधर्म्यध्यवसायेषु व्यभिचारस्य प्रदीपि॰
दर्शितत्वात् उक्तं चैतदनुमानादेः स्वतः प्रामाण्यमाचार्यवाचस्पतिना न्या
यवार्त्तिकटीकायाम् विमतं ज्ञानमर्थाव्यभिचारि समर्थप्रवृत्तिजनक
त्वात् यदि पुनरेवं ना भविष्यत् समर्थप्रवृत्तिमकरिष्यत् यथा प्रमाणाभा
स इति व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी वा अनुमानस्य स्वतः प्रमाणतया
अन्वयस्यापि संभवात् न चानुमानस्यानुपरीक्षितस्य समर्थत्वविभ्रमा
शंकस्य स्वत एव प्रामाण्यं अनुमेयाव्यभिचारिलिंगसमुत्थत्वात् एते
नोपमानं व्याख्यातमित्यादि सिद्धानि साधनत्वाच्च विवादस्पदं प्रमात्वं
विज्ञानत्वात् एकसामग्र्यधीनाद्वा यथाहं च प्रमाभाववृत्तित्वात् नाधिकरणत्वे
सति ज्ञानैकवृत्तिजातित्वात् ज्ञानत्ववत् ननु कथं प्रमात्वं जातिः सा

क्षात्कारित्वेन तस्य परापरभावासंभवात् तथाहि यदि साक्षात्कारित्वं
परं तत्तदपरसामान्यस्य प्रमात्वस्य परसामान्याविनाभावनियमात्त
दैव भ्रमस्य साक्षात्कारित्वेत्यनुमानादेः परोक्षस्याप्रमात्वमेव भवेत्
अथ्यापरं तत्तत्साक्षात्कारित्वस्य प्रमात्वाविनाभावादिदं रजतमित्या
दिसाक्षात्कारिणो विभ्रमस्य प्रमात्वप्रसंगः किंच यदि प्रमात्वं कल्पितं तत्त
स्य सर्वज्ञानेषु धर्मिण्यभ्रांततया कारेण विपर्यय इवे यापि परिभाषा परिलुप्येत एक
स्यैवेदं रजतमिति ज्ञानस्य धर्म्यंशे प्रमात्वमप्रमात्वं चेतरांशे इति जातिसंकर
प्रसंगादिति चेत् नैवं साक्षात्कारित्वस्य रजतादिविभ्रमाव्याप्तिरत्वात्तत्र तत्र व्य
वहारस्येंद्रियसंयोगजन्यत्वोपाधिमात्रेणोपपत्तेः धर्म्यंशे प्रमाव्यवहारस्य
वाबाधितार्थत्वोपाधिनिबंधनतयापि संभवात् तदेवं सर्वत्रोपाधि

प्र॰ कृ॰ निबंधनत्वात्तत्प्रमाव्यवहारः कृतं जातिकल्पनयेति वाच्यं प्रमितिरेव मीत्यथवा प्रदीपि॰
९५ धित्वानुगतव्यवहारस्य गौर्गौरिति व्यवहारस्यैव जातिमंतरेणानुपपत्तेः उ
पाधिविशेषजातिरत्याख्यानस्य गोत्वादिष्वपि कल्पनात् तस्माद्बाधकत्व
कोरभेदस्तुल्यत्वं संकरो ऽथानवस्थितिः रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसं
ग्रह इत्युक्ता बाधका नात्यन्तमपि बाधित प्रसज्यते नित्रजातिनिमित्ता व्य
वहारः इतरश्चत्रूपाधिनिबंधन इति विभागो द्रष्टव्यः तस्मात् ज्ञानैकानित्यं जाति
त्वादिवत्तत्ता विपर्ययात्सिद्धो हेतुः विपक्षे वानवस्था प्रसंगो बाधकस्तर्कः तद्व
मिलीनस्यैव प्रमाणस्यापि व्यवहारजनकत्वोपपत्तेर्नानवस्थेति वाच्यं तत्
थात्वानिश्चायकप्रमाणानुदयेन दास्ति त्वस्यैव तत्र संदिग्धप्रामाण्यत्वात् अ
नेन ज्ञातताहि ज्ञानस्य घटस्य स्फुरणं तथापि तत्प्रामाण्यं तज्ज्ञानग्रहणत्वात्

दिवस्यत एव स्फुरिष्यति को विरोध इति चेन्नैवं तस्यादित एव प्रमाण
त्वेनास्फुरणे तद्विषये निःशंकप्रवृत्त्यनुपपत्तेः नाविज्ञातमित्येतावता
प्रवृत्तिः मरुमरीचिकादौ जलस्यापि विज्ञातत्वात् प्रामाण्यनिश्चये प्रवृ
त्त्यदर्शनात् अस्तु तर्हि प्रामाण्यास्फुरणे प्रामाण्यस्फुरणस्यांतरे
णापि ज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिरिति चेन्न विज्ञानस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययो
रस्फुरणे संशयापातेन निःशंकप्रवृत्त्यनुपपत्तेः अस्ति चानभ्यासदशा
यां तव वनस्थलीस्थितेषु फलितरसालादिषु तत्फलादानेच्छोर्निः
शंकप्रवृत्तिः अपि च त्वयापि पारलौकिकफलसाधनेषु निःशंक
प्रवृत्तिः स्वप्रामाण्यनिश्चयाधीना उपपाद्या न च वक्तृदोषशंकायामपि
प्रवृत्तिर्दृष्टेति वाच्यं तत्रापि निःशंकप्रवृत्तेरभावात् एवं यत्र यत्रानिः

प्र.मु. प्रामाण्यवृत्तिः तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयाधीनैव संप्रवृत्तिरभ्युपगन्तव्या अपरथा प्रदीपि-
९६ प्रामाण्यानिश्चयान्निवृत्तेरपि प्रसंगात् न च फलेऽपि परतस्त्वं तथा हि
वृत्तिलक्षणफलस्य ज्ञानमात्राद्देवासिद्धेरुपादानादीनां जनार्थसाधना
द्विज्ञानाधीनत्वात्तद्विषयप्रमाण्यस्य तत्रापि फलजनकत्वस्य च तदा
व तस्मादेव धीर्यै विगुणगुणान्तरापेक्षैव दोषाभावस्वरूपैव चार्थ-
मावेदयन्ति वेदाः इति सिद्धं ॥ ९९ ॥ ननु स्वरूपसहकारिसम्बन्धाति रिक्तां
प्राप्तिमेव न जानीमः तत्र प्रमाणाभावात् न च प्रादिः स्फोटादिलक्षण
कार्यान्यथानुपपत्तिः तत्र प्रमाणं श्रुतोपादानोपादेयवानिय मानु-
पपत्तेः नाग्निः स्वरूपाग्नेः पावकादेः प्राप्तिर्वर्धकाभावादि सहका
र्युपबृंहितात्स्फोटादिलक्षणकार्यान्यत्वानुपपत्ताववतीन्द्रियप्राप्तिक

लसतानुपपत्तेः नवाभावस्याकारणत्वात्प्रतिबंधकाभावो न सहकारीति सांप्रतं॰ कि
मन्वयव्यतिरेकित्वं नासुताभावस्य कारणत्वे तिष्ठप्रसक्तिर्नाद्यः भाववदभा
वस्यापि कार्यान्वयव्यतिरेकित्वात् न द्वितीयः योग्यानुपलब्धेरभावप्रमि
स्य तिहेतुत्वात् विवेकाग्रह[illegible]चविभ्रमहेतुत्वात् ननु किं प्रतिबंधकप्रागभावस्य
कारणत्वमुत तत्तद्ध्वंसस्य नाद्यः उत्तेजकसद्भावे सत्यपि प्रतिबंधकवि
नाशप्रागभावे कार्यदर्शनात् न द्वितीयः प्रतिबंधकानुदयेपि कार्योपलब्धे
रिति चेन्मैवं उत्तेजकमणिमंत्राद्यभावसहकृतस्यैव प्रतिबंधकस्य प्रतिबं
धकत्वात् तेन तत्र प्रतिबंधकप्रागभावसहितस्यैव कारणत्वे [illegible] व्यभिचारः ना
प्येवं नैयत्यहेतुकत्वमप्युपपत्तेः सर्वत्र प्रतिबंधकसंसर्गाभावविशिष्ट ०
स्यैव कारणत्वांगीकरणात् अन्यथानुपलब्धेः फलोपलब्धिप्रागभाव

प्र॰ कु॰
८७
९७

वप्रध्वंसाभावविकल्पेनाभावप्रमितेरनियतहेतुकतायाः दुःपरिहरत्वात्॰ शक्ति प्रदीपि॰
पदे प्रतिबन्धाया एवतस्याः कारणत्वादभावविकल्पोत्थदोषतत्परिहारयोः
समानत्वात्॰ ननु न प्रतिबंधकाभावस्यकारणता॰ प्रतिबंधापेक्षत्तदभावः
कारणं कारणापेक्षस्वतदभावः प्रतिबंध इत्यन्योन्याश्रयप्रसक्तत्वात्॰ प्र
तिबंधो विसामग्रीत्वज्ञः प्रतिबंधकस्स्वंगीकारादिति चेत् नैवमवधीर्यैवा
भावस्यकारणता कार्यानुदयमात्रेणैव मण्यादेः कार्यप्रतिकूलतावगमा
त् अत वेलंब्येवव मारीमंत्रादेः कार्यप्रतिबंधकतातदभावस्यान्वयव्य
तिरेकाभ्यामेवकारणताध्यवसायात् किंचैवमन्योन्याश्रयप्रसङ्गस्तौ
त्रप्रोवास्यात् नाद्यः मंत्रतदभावयोः परस्परहेतुत्वाभावात्॰ नापिद्विती
यः मंत्रातयोरपिमंत्रतदभावयोः कार्यप्राप्तिप्रतिकूलत्वकारणत्वयोरुप

पत्तेः ननु कार्याभावव्याप्यकार्यप्रतिकूलभावा मंत्रादयः शक्तेरेव हेत्वाय
कारणाभावरूपा इष्यंते अत एव मंत्राद्यभावोपि कारणमिष्यते तत्तोर
मंत्रतदभावातिष्टप्रतिबंधकत्वकारणत्वयोरन्योन्योपाधिकत्वाडुस्तत्तो
त्तरप्रोवात्योन्याश्रयता दुर्वारेति चेन्न उक्तोत्तरत्वात् अंतरेणैवभा
वस्य कारणतावगमं मंत्रादेः कार्याभावमात्रेण कार्यप्रतिकूलभावत्व
स्यावधारणाश्रावकत्वात् तदभावकारणत्वस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवाव
करावगमत्वादिति नव शक्त्यनंगीकारे प्रतिबंधासंभवः मणिमंत्रादि
संनिधानासंनिधानयोः स्वरूपस्याविशेषादिति वाच्यं कार्यैदासिन्यस्यै
व प्रतिबंधशब्दाभिधेयस्याविषत्वात् अन्यथा शक्तिपक्षेपि प्रतिबंध
स्य दुर्विवेकत्वात् नहि शक्तेर्नाशः प्रतिबंधः प्रतिबंधापाये कार्याभावप्रसं
गो

प्र॰ कु॰
९८

98

गात्र नवस्फोटाख्यकार्योत्पत्तये प्राक्तनं तदत्रोत्पन्नम्॰ तत्कारणातिरि- प्रदीपिका
क्तस्यात् नव प्रतिबंधाभावःकारणमभावस्यकारणत्वानंगीकारात्
अंगीकारे वा तस्यैव स्फोटादिकार्यजनकत्वमस्तु हुतमतींद्रियश
क्तिकल्पनादुर्व्यसनेन शक्तेः प्रतियंत्रसमातीव ध्वंसशक्तिवदतो नवस्या
तत्कस्मात्कार्यस्यान्यथानुपपन्नत्वाभावान्नातींद्रियशक्तिकल्पनावकाशः
नापि द्वितीयः उपादानोपादेयभावनियमस्याप्यनादिसिद्धद्रव्य
वहारावसितत्वात्का पुनर्दहनस्य स्वभावभेदादेवोपपत्तेः अन्यथैवम
हेवाकिमिति शक्तिर्नित्या चेति पर्यनुयोगेऽकः स्वभावभेदादन्यः परि-
हारः स्यात् तस्मादर्थापत्तिर्द्वयमपि न प्रमाणम् अस्तु तर्ह्यनुमानं
तथाहि विमतमजनकदशातो जनकदशायामतिशयवद्योगिका
ना

रकत्वात् कंठकुठारवदिति चेत् न सहकारिसमवधानाख्यातिप्रावे
नैवासिद्धसाधनत्वात् अस्तु तर्हि योगिरतीन्द्रियसामान्यवान् क्रियाश्र
यः कारणत्वात् कुठारत्वाश्रयवदिति प्रयोगः तेजो घ्राणकमतीन्द्रियरूपस्प
वायोश्चाधिकरणमिति तत्र आवृत्यर्थमतीन्द्रियसामान्यवान् क्रियेत्युक्तमतः शक्ति
सिद्धिरिति किं भिन्नम् योगिस्वीकारवादिनं प्रतीन्द्रियविशेषगुणस्याप्रसिद्धत्वात्
न विमतं तत्त्वकृत्वजातिविषयमिन्द्रियत्वात् अस्मदादिवदित्यतीन्द्रियसिद्धिर
ति चेन्न योगिनमनङ्गीकुर्वतां मीमांसकस्याश्रयासिद्धेः तत्सिद्धौ वा धर्मि
ग्राहकप्रमाणबाधात् अस्तु तर्हि अस्मदाद्यभिप्रायेणातीन्द्रियत्वविषयो धर्मा
मैवं अनध्यवसायप्रसङ्गाच्च तेषामसर्वस्यास्मदादिविषयत्वस्वीका
रेऽपि सर्वेत्तिदोषतादव न अनध्यवसायेतरास्मदाद्येन्द्रियकवृत्त्यगोच

रप्या=

प्र॰कृ॰ ९९ रत्वाभिप्रायेणातीन्द्रियत्वाविशेषणमिति चेन्न प्रमाणान्तरोपनीतत्वविशेष दी॰ प्रत्य॰ वि॰
णावगाहि विशिष्टज्ञानत्वात् सर्वेषामप्यैन्द्रियकत्वसंभावनया एवं चोक्तदोषाप
नुत्थानात् आश्रयपदस्य च समवायप्रतियोगित्वाभावे हृदयस्य समवायानङ्गीकार
वादिनोऽप्यसिद्धविशेषणत्वात् वह्नौ तैरव्यापकसंस्कारासिद्धेः सिद्धसाध स्थि=
नत्वाच्च॰ ननु कथमसिद्धसाधनत्वं तत्र तद्विमानताभावादिति चेन्मैवं विकल्पः
स्थितस्याव्यापकसंस्कारवत्त्वे पवनत्वात्कटवादिष्वनुमानसद्भावात् नचास्य
तद्व्यापककार्यवत्त्वमुपाधिः उत्पन्नमात्रविनष्टकटादिष्वकार्यानुपलम्भे
पितस्याविधसंस्कारास्युपगमेन साध्याव्याप्तेः किंच परस्यासिद्धत्वानुसार
णासिद्धसाधनताऽऽहयात् सकम्पमनुमानमात्रैरपि स्वविशिष्टानामप्यव्याप्ते
न कम्पवन्तदीयसिद्धसाधनताभिधानं प्रत्याख्येयेन॰ अस्मत्कृतान्तस्थितस्या

पकेत्तरसातींद्रियसामान्यवान्निः क्रियाश्रयवृत्तिमयोगइतिचेन्न मैवं तार
प्यापिकर्माश्रयत्ववादितंप्राभाकरंप्रत्यपर्यंतिरत्वापातात्पक्वेतरसातींद्रि
यसामान्यवान्निःक्रियकर्माश्रयत्वात्कारणत्वादितिहेतोःशब्दप्रानैकां
तात्‌शक्तोष्यशब्दस्तत्रात्पपगमेऽनवस्थापातात् जनकधात्किंयो
गीनएवकारणत्वेनाविवादितत्वान्नशक्तावनैकांतिकत्वेतिचेन्मैवं
प्रात्क्रियोगित्वस्यविशेषणस्यशब्दतासिद्धावसिद्धमतोतरात्तासिद्धोक्त
त्तमनयायपक्वपाकदर्पनयाः गुणादावनैकांत्यंच गुणादेरपक्वातीं
द्रियसामान्यवान्निः क्रियाश्रयत्वेचघटादिवद्द्रव्यत्वप्रसंगात्‌नयपाक्रिया
न्यायाश्रयत्वोपपत्तेः अस्तत्राहिविवादाध्यासितःस्फोटउभयवादिसंप्रति
पन्नस्फोटकारणातिरिक्तकारणजन्यःकार्यत्वाद्घटवदितिप्रयोगश्चाति

प्र॰कृ॰ केनैव प्रतिबंधकाभावेन प्रतिवादिनोऽकं प्रतिपन्नेन कारणेनासिद्धसाध्य प्रक्षेपि॰
१०० तत्वात्॰ भावजन्यश्रुतिविशेषणयोर्द्वयोरप्यसिद्धसाधनत्वात्॰ ननु मान्द
100 दर्थापत्तिः प्रमाणं मास्मभूदनुमानम् व्रीहीन्प्रोक्षतीति तदन्यथानुपपत्त्यादधी
तय तेत्याद्याः क [illegible] एव प्रमाणं तथाहि व्रीहीनित्यादिवाक्ये द्वितीयाश्रु
त्यावगमं छ तीत्यादिविवक्षितं द्याद्यीतांकर्मतावगमात्तेषु काम्भ्र
दत्तीप्रियः प्रोक्षणजन्यो गतिशयो वाच्यतीत्यवसीयते दृष्टस्य फलांतरस्या
दर्शनात्तत्समवायमात्रिष्टापवः आकीर्तिरिति शक्तिवार्दिभिरंत्यघतः इति चेत्त संवं
संस्काराख्यादृष्टस्य चेतनगतस्याचेतनेषु व्रीह्यादिषु समवायासंभ
वात्॰ घटविषयज्ञानजनितभावनाया घटाविषयत्ववत्व्रीहिप्रोक्षणा
धनूत संस्कारस्यापि तद्विषयाक्रियाजन्यतामात्रेणातदीयत्वप्रतीत्व

पपत्तेः व्रीह्यादिषु शक्तिकल्पनायां प्रमाणाभावात् तस्मान्न शक्ति
सद्भावे प्रमाणमस्ति। ननु यथा प्रभुक्तलीलावतीकारेण विवादाध्यासि
तं तन्तिजरूपमात्रं सर्वं प्रातीन्द्रियसापेक्षं प्रमाणेन तत्र यत्नानुपलभ्यमान
त्वात् यत्प्रमाणेन यथा नोपलभ्यते तत्तेन तथाभूतं यथा नीलं पीतरू
पमिति अत्र तन्तिजरूपमात्रं सर्वं प्रत्यक्षताद्विषयरसयोगादेर्व्यावृत्तिः
क्रियत इति अत्रोच्यते नैतावता शक्तौ प्रमाणाभावः यस्मात् परस्य
शक्तिर्विविधा सर्वार्थाभावशङ्कायाः। इति श्रुतिस्मृतिभिः शक्तिः
केनाभिधीयते न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृ
श्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ते ध्या
नयोगानुगतास्त्वपश्यन्देवात्मशक्तिंगुणैर्निगूढां यएकोऽवर्णोबहुधाशक्तियो
स्वै

गाः शक्तयः सर्वभावानामचिंत्यज्ञानगोचराः॥ यतोतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याः प्रदीपि-
भावशक्तयः सर्वज्ञात्वात्मग्निरत्नादिवो धः स्वतंत्रत्वान्नित्यमलुप्तशक्तिः
अनंतशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्येत्यादिश्रुतिस्मृ-
तिपुराणैर्गीयमानायाः शक्तेः प्रकृतेः कथमप्रकृतित्वम् न चैतानि वाक्यानि सत्त्व
रूपसहकारिमात्रप्रतिपादकानि॰ कार्यकरणादिसहकारि [illegible]
रः स्वतंत्रस्याः शक्तेः प्रतिपादनात् नवस्वरूपमात्रापि शक्तेः परास्येत्यादिव
स्याः स्वरूपातिरिक्तत्वप्रतिपादनात् अस्य शक्तिर्विविधातृत्वप्रति
यश्रुतिवचनानांचैतत्स्वरूपमात्रा या एको रूपब्रह्मवासंभवात्॰ नवासोक्त एता
त्रिस्मृतिनामपर्वा देव उपक्रमोपसंहारादिलिंगैः स्ववस्तुस्वरूपपरता
ध्यवसायात् नैयायिकादिभिरतासामेव स्वरूपपरत्वात्मकपग
म्य

माधः अप्येवमर्थापत्त्यनुमाने विना नार्किकमन्यस्ताख्यातिभवात्
तदार्थापत्त्यनुमानोपन्यासे न भवतं परास्तोऽस्यामः अथाहि॰ स्फोट
दिकार्यान्यथानुपपत्तिलक्षणायाः ह्यैवार्थापत्तिः न ज्ञानत्वा प्रकादित्वेवा
न्यथानुपपत्तिः प्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वादेव द्विस्वरूपात्कार्योत्प
त्तेः न च प्रागभावप्रध्वंसाभावादिविकल्पेनाभावस्याकारणत्वं प्रसक्ता
वापत्तिप्रसंगस्य कल्पत्वादभावाविकं धायाएव प्रागभावः कारणत्वादिति
चेन्मैवम् विकल्पासहत्वात् तथाहि यदि प्रतिबंधकाभावः का
रणं न स्यात्तस्याप्यर्हे प्रतिकारिणीकारणमिति प्रतिकूलतर्कमात्राद्वि
द भवति च प्रातिः कारणं ततः प्रतिबंधाभावोऽपि कारणमिति विप
र्ययपर्यवसानाऽभावस्य कारणत्वासाधकं वा नाघः तर्कमात्रस्यो

 पालंभानंगत्वात् । नेतरदंभावतिच शक्तिः कारणमिति विपर्ययस्य श
क्तिमतिरष्टतावच्छेदकत्वात् नचपरासिद्धेन परस्यानिष्टापादनं
प्रामित प्रतियोगिक निषेधवाधितः शक्तिरपि कारणं तदभावेपि त्वे
वं विघातिबंधस्यासिद्धेः तथापि जल्पकथायामव धीय्य प्रतिबंधका
भावस्याकारणत्वे प्रतिबद्धापि शक्तिः किमिति कार्यं न जनयेदिति
स्वहृच्छाबलेन पृच्छतः किं कुत्तराभीति चेत् श्रूयतां तर्हि दर्शनरहस्यं स
ति पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधि प्रतिबंधकमिति नहि शक्ति
वाधितः तेन तत्सामग्रीवैकल्यात् न कार्य्यपत्ति दयः किंतु विरोधि सन्न
धादेव न तु सामग्रीवैकल्यमेव प्रतिबंधो लोकप्रसिद्धविरोधात् । कु
सूलनिहितबीजानादितिपवनपापरत्नः संसर्गविरहितानितांत

वोवामंजूषान्तोहिता स्तूरी वेमकार्वैदादिविरहिण: प्रातिबन्धा इतिप्रति
यंति लौकिका:सामग्रीविधुरत्वाभावस्यैव प्रतिबंधतायांसमस्त्वर
स्यापिहेतुज्ञानस्यप्रतिबंधाभावत्वयेवोपलक्षणत्वादिदमस्यकारण का
मयंचप्रतिबंधाभावइति परीक्षकाणांविधाविधारणमेवनस्यार
त्र अभावस्याकारणत्वेकार्येणान्वयव्यतिरेकाविरोध इति चेन्न
मेवंमन्यथासिद्धत्वात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकौकारण
कृप्तिकर्वा तु इतिन्यायात् तर्हि उपलब्धेरभावोपलंभहेतुत्वानवेत विरोधि भा
न्याभावोपलब्धेरभावत्वयात दन्वयव्यतिरेकयोरप्यन्यथासिद्धिकृतकरत्वा
दितिचेन्न तद्व्यतिरेकेऽप्यभावोपलंभकारणानिरूपणात् इन्द्रियमेवका
रणमितिचेन्न तस्याभावेनसन्निकर्षासंभवात् संयोगसमवायय
वी

प्र.कु. तत्राभावात् । विशेषणविशेष्यभावस्य च संबंधांतरगर्भस्यैव प्रत्यक्षांगत्वात् प्रतीपि-
१०३ त्व । तत्र त्वाभावस्य प्रत्यक्षागमत्वं । किं तु फलाद्विगम्यते वा नानिश्चीयते । प्रत्य-
त्यक्षायं पर्वतो वन्हिमानिति यत्र वन्हेरपि संयुक्तविशेषणतया प्रत्यक्षत्व-
107 प्रसंगात् । तत्र च समप्रत्यक्षे वाभावस्यानुपलब्ध्या यथा घटत्वमत्रेति न प्रतीतिरिंद्रिया-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनापरोक्षत्वाज्ज्ञप्तिकरणाभावाद्वेति चेत् । मैवम् ।
अयोगिप्रत्यक्षप्रमितावींद्रियाणां सर्वत्रार्थस्य हेतुत्वनियमस्यानिराकर्तुम-
शक्यत्वादभावप्रतीतिरपरोक्षत्वस्यासिद्धत्वादिंद्रियान्वयव्यतिरेकयोर-
धिकरणग्रहणमात्रोपक्षीणतयान्यथासिद्धत्वाच्च । तत्राधिकरण-
ग्रहणमात्रोपक्षीणत्वमन्वयव्यतिरेकयोरयुक्तमंधस्य त्वगिन्द्रियेणापि ए-
तानि घटादेरूपाभावप्रतीतिप्रसंगात् । अधिकरणस्यागृहीतत्वादिंद्रिय

स्यचाभावग्राहकत्वात्. तस्माद्घटस्यप्रतियोगिग्राहकेंद्रियाभावादेव रू-
पाभावप्रतीत्यनुदय इतिवाच्यं. तथाप्यभावस्यैन्द्रियकत्वासिद्धेरिति चेन्मै-
वम् अभावस्यप्रतियोगिग्राहकेंद्रियग्राह्यत्वमतंत्रं यत घटस्यापि मेकी-
दौघटतद्रूपाद्यभावस्यचाक्षुषत्वं किंनस्यात्. ननुतत्रप्रतियोगितद्या-
क्षुषत्वेप्यधिकरणस्याचाक्षुषत्वान्नतद्रूपाभावस्याचाक्षुषत्वमितिचे-
न्न एवंतर्हि भित्तौपीतस्यघटस्यत्वागिंद्रियघटितेघटादौरूपाभावग्र-
हीतिः प्रतियोगिग्राहकेणाधिकरणस्यग्रहादेरसंभवात् तर्हि श्र-
वणगोचरकुड्मादौवायौवाचाक्षुषेणघटस्यरूपस्पर्शाभावः प्र-
त्यक्षोनस्यादितिचेत् मास्तु तत्रप्रमाणान्तरवेद्यत्वेपित्तव्यवह-
राविरोधात् नचसर्वत्रषष्ठप्रमाणावाधिनातदनुपलब्धिगम्यए

प्र॰ कृ॰ वाभाव इति नियमः व्यापकाभावो व्याप्याभावस्य कारणाभावेन का प्रदीपि॰
१०४ र्याभावस्य वानुमेयत्वांगीकारात् उक्तं हि भट्टपादैः नियम्यत्वनिय
104 न्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते विपरीते प्रतीयेते ते एव तदभावयोरिति
तथा च ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रैर्विपर्ययाभाव उक्तः कुतोऽनुमानं हे
त्वभावे फलाभाव इति । तस्मादनुपलब्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यति
रेकबलादभावप्रतीतिर्हेतुत्वानुपलब्धिविशेषेऽवसीयते प्रकृते
वस्तुपुष्कलकारणादेव कार्योत्पत्त्युपपत्तौ न प्रतिबंधकाभावस्य
कारणता अन्यथात्वाश्रयत्वाच्चास्य मते दुर्वारा यद्यपि मण्यादेः
कार्यप्रतिकूलत्वेनान्वयव्यतिरेकाववसेयम् तथापि विशामग्रीरूपे
तालक्षण्यादिदं प्रतिबंधकत्वं तत्तदीयाभावस्य सामग्र्यंतर्भावविवक्षा

ज्ञान

त्साधेदं प्रतिबंधो विसामग्रीत्वंगीकारात् नैतत्प्रतिबंधकत्वं विसा
मग्रीत्वयोरन्योन्यापेक्षयैवाधिगतिरिति परस्पराश्रयतापत्यंतस्या
त्र नन्वमरण्याद्यभावस्य सामग्र्यंतर्भावस्त्वेपेक्षामस्तु नाममरण्या त्व
दे विसामग्रीत्वं ज्ञानंतत्प्रापितदभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवचाहि
स्वरूपवत्सामग्र्यंतर्भावो ज्ञानयोरन्योन्याश्रयः नैवम् विकल्पासहत्वा
त्र तथाहि किं मरण्याद्यभावाः प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार
णतयावसीयंते अथवा प्रतिबंधाभावत्वोपाधिना क्रोडीकृ
ताः नाद्यः मरण्याद्यभावानामनंतानामुपसंग्राहकं विना प्रत्ये
कमन्वयव्यतिरेकाध्यवसानस्य पुरुषायुषेणाप्यशक्यत्वात् ना
पि द्वितीयः तथा सति विसामग्रीलक्षणस्य प्रतिबंधत्वानधीनप्रतिबंधाभा

प्र॰ कु॰ १०५ वत्वोपाधिज्ञानमंतरेणमण्याद्यभावानांसामर्थ्यंतभविस्यदुराधिगमत्वया। प्रदीपि॰

105

न्योन्याश्रयतायादुरुत्तरत्वात् नचशक्तिपक्षेप्रतिबंधासंभवः शक्तिमत

भ्युपगच्छतामिवाभ्युपगच्छतामपिकारणतांकार्योत्पादसिन्व्यस्यैवप्रा

तिबंधतोपपत्तेः वैसाम्यस्यप्रतिबंधस्यौदीरितरीत्यानिरस्तत्वात्॰

अतःप्रतिबंधाभावस्यकारणत्वासंभवात् कार्याप्यीपपत्तेरन्यथोपप

त्तिः उपादानोपादेयभावनियमानुपपत्तिरपिशक्तौप्रमाणमेव॰ न

तत्तत्स्वभावभेदादेवोपपत्तेरन्यथोपपत्तिरशक्तेरितिचेत् मैवम् तथा

सतिसर्वत्रस्वभाववादपादप्रसारिकयासामान्यसमवायविशेषादेरपिपरा

कृतप्रसंगात् तथाहि॰ सत्तायांस्वभावभेदादेवसदितिव्यवहारवद्द्रव्या

दिष्वपिसद्व्यवहारोपपत्तौसत्तासामान्यापलापःप्रसज्येत॰ एकसमवाय

वानयं पटहत्वादावि वसंबंधमंतरेणैपि गुणत्वकर्मादेर्विशिष्टकरणत्वोपपत्तौ सं
मवायापह्नवः स्यात् विशेषणतांविना धर्मंतरेणैव व्याख्यानव्यवहारे हि
तत्ववद्यानित्यद्रव्याणामपि स्वभावभेदादेव तथात्वोपपत्तौ विशेषपद
दार्थपरिकल्पनाप्रसंगः यद्यपवत्र यत्र प्रमाणमस्ति तत्र तत्त्ववत्त्वं तत्र राधी
नस्तु व्यवहारः यत्र तु नत्वमास्ति तत्र स्वभावभेदादेव व्यवहार इति चेत् वस्त्वेत
वेत् हंतैवमत्रापि प्रमाणसद्भावादेव स्वरूपातिरेकिणी प्राकृतिः यी
कियतां तत्र स्वभाववादपादवलंबनकातरतयेत्यलमतिविस्तरेण
अनुमानमपि तत्र प्रमाणं तथा हि स्थितस्थापकधर्मवानीहि हि =
यादिरूपसंश्रयः रहितो गुणयोगित्वाद् गुणत्वाश्रयकं भवत्रयतिराधि
कानीहियास्थितस्थापकेतरस्मावाश्रयः गुणवत्त्वात् घटवत् न चैष
रवादितामतीहियत्वं प्रसिद्धम् प्रमाणागतरूपनाताविशेषवारण

प्र.कृ. तालंबनानुव्यवसायेनतदास्म्यादादित्यव्वाविषयत्वस्यातींद्रियग्राह्या । प्रदीपि.
१०६ र्यस्य गुरुत्वादेर्भावनादौ वप्रसिद्धत्वात् । गुरुत्वधर्म धर्मभावनाः ॥ अ
तींद्रिया श्रुतिप्रशस्तपादैरुक्तत्वात् । ननु किमिहाश्रयग्राह्येनाधार
106 त्वमात्रं विवक्षितमुत तत्समवायित्वं । नाद्यः वक्रैकदावित्परमाएवा
धारत्वसंभवेनासिद्धसाधनत्वात् । नापिद्वितीयः समवायमति
ष्ठतोभावस्याप्रसिद्धविशेषणत्वादितिचेत् मैवम् समवायानंगी
दी कारेपि स्वीयरूपातामेवाश्रुतासिद्ध तथा वक्रोविशेष धर्मी धर्मत्वस्या
श्रयग्राह्येनाविवादितत्वात् । नचातींद्रियकर्माश्रयत्वेन मीमांसक
स्यार्थांतरता शक्तिवादिनोरपि प्राभाकरवज्ञाह्यवेदांतिनोः कर्मा
तींद्रियत्वस्यासिद्धत्वात् विपक्षेवंवान्हिस्य रूपस्येवकारणत्वात्तर

त्तिवं धकाभावकारणत्वस्य गुरुत्वान्निरस्तत्वात् मंत्रादिसमवधाना
समवधानयोरविशेषेण कार्यजननप्रसंगो बाधः नचैवंविधध
र्मी श्रयत्वे गुणकर्मादावपि द्रव्यत्वप्रसंगः तेषां गुणानाधिकरण
त्वात् नचैवंविधधर्माश्रयत्वाद्गुणाधिकरणत्वमपि स्यादिति वा
च्यं प्रसंगस्य विपर्ययापर्यवसायित्वात् नहि यद्गुणानधिकरणं
तदेवंविधधर्माधिकरणं न भवतीति प्रतिवादिसंप्रतिपन्नमुदा
हरणमस्ति येनायं प्रसंगो विपर्ययपर्यवसायी स्यात् प्राक्तिव्यतिर
रेकस्य स्वसंदिग्धपक्षकोटिनिक्षिप्त न द्वितीयानुमानेपि मायुर
वादिनं प्रतिनिष्ठकारणकत्वेनासिद्धसाधनता तस्योभयवादिस
मतकारणातिरिक्तत्वाभावादीश्वरकारणत्वद्वयवेदतिमिरस्फूपग
त्वा
मात

प्र॰कु॰
१०७

107

जन्यत्व

न

जन्यभावृत्तिविशेषणांतरप्रक्षेपेण मार्दुस्यापि सिद्धसाधर्म्यपरिहारसंभवात् प्रदीपि॰
त्। न चैवं सति नित्यविभुशक्तयभावप्रसंगः नित्यविभुशक्तिसिद्धौ न दृष्टांता
वष्टंभनित्यत्वविनिश्चायकत्वासिद्धेः सलिलपरमाणुरूपादेवानित्यविभुत्वस्या
नित्यत्वोपपत्तेः श्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादि द्वितीया प्रकृतिभिश्चव्रीह्या
दिवृत्तीदृष्टशक्तिसद्भावासिद्धेः न वादृष्टस्य चेतनधर्मस्याचेतने
व्रीह्यादिष्वसंभवात्। नापि चव्रीक्रियाजन्यतामात्रेण तदीयत्वप्रती
त्युपपत्तेश्च द्वितीया प्रकृतिर्गौणीति वाच्यं। धर्माधर्मलक्षणादृष्ट
विलक्षणस्यैवकस्याविदतिशयस्य तंडुलापि ष्टपुरोडाशादिपरंपरया
प्रधानापूर्वजननसामर्थ्यापरनामधेयस्याभ्युपगमात्। अन्यथा
स्वरूपेणव्रीह्यादीनां तत्साधनत्वे प्रोक्षणादिविधानवैयर्थ्यप्रसंगा

ग

हेतोर

हृदस्यासंभविवाहृदस्यैवकल्पनीयत्वात्· संभवतिचमुख्येलक्षणा
प्रयत्नास्यानवकाशत्वात् एतेनलीलावतीकारस्यापिनिराकृतः प्र
योगः प्रमाणान्तरागम्यार्थापत्त्यनुमानान्तार्थापत्तित्वेनप्रमाणेना
नुपलब्धेःप्रान्तस्मादित्तिसिद्धेः तदेवमर्थप्रत्यायनशक्तिसद्भावात्पदा
नांतदभिहितेभ्यःपदार्थेभ्यःसन्निधानादिसहकारिवशात्पदार्था
नामन्योन्यान्वयप्रतिपत्तिर्लक्षणयाविधीयतेतिसिद्धं १२ ननुप
दानामेवान्योन्यान्वितस्वार्थाभिधायकत्वसंभवेकिमितिपदार्था
नांलक्षणयान्योन्यान्वयप्रतिपत्तिजनकत्वमास्थीयते· तथा
हि योग्यतरासत्तिमत्स्वार्थेषुपदानामाकांक्षादर्शनात्तत्रैवसा
मर्थ्यमध्यवसीयते· यद्यपिप्रातिप्रयोगंविशेषान्तरतन्त्संसर्गयोर्व

प्र·कृ· भिचारस्तथापि योग्येतरान्वितस्वार्थमात्रस्याव्यभिचारात्तस्यैवावगत प्रदीपि·
१·८ योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधानसामर्थ्यानुसारेण प्रयोगान्तरेष्वपि तत्वे
वकल्पयिष्यते ननु किमनाभिहितेन पदार्थेनान्वितं स्वार्थमववोध
जा यति पदमुत पदान्तराभिहितेन · नाद्यः एकस्मादेव पदात्तदर्थान्वि
तस्वार्थावबोधसंभवे तत्पदान्तरस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् · न द्वितीयः
परस्पराश्रयप्रसंगात् · तथाहि गामानयेत्यत्र गोपदं यावदानय
गो पदेन पदार्थान्वितस्वार्थेनाभिधीयेत न तावत्तदन्वितस्वार्थमभि
धातुमर्हति एवं तदपि पदं यावत्स्वार्थान्वितमर्थं गोपदं नाभि
दध्यात्तावत्तदन्वितस्वार्थं नाभिधत्ते ततश्च गोपदं तदन्वितस्वा
र्थमभिहितं पश्चादानयपदेन तदन्वितस्वार्थोऽभिधातव्य इति च

दे॰ २

तास्मिन्नोपदेन स्वार्थोऽभिधातव्य इति व्यक्तमेव परस्परसाश्रयत्वं ।
पदार्थमात्राभिधानपूर्वकं तु तदन्विताभिधाने द्विरभिधानमप्र-
माणा मनुपपद्यमानं चापद्येत ननु द्विरभिधानं पदजातस्य
साहचर्यवशात्स्वार्थेभिधायं स्मारकतां पश्चादन्विताभिधा- एवं
यकत्वाभ्युपगमादिति चेन्मैवं साहचर्यदर्शनदशायामन्विता-
तामेवानुभूततया तत्रैव स्मरणस्यावश्याश्रयणीयत्वात् ।
नहि पदं पदार्थमात्रप्रतिपत्तये प्रयुज्यते किन्तु व्यवहाराय स चान्वि-
तस्यैवेति कथमनन्वितामेव पदार्थानां पदेभ्यः स्मृतिः स्यात् न
चावगां पश्येति प्रयोगे गोपदेन पूर्वानुभूतानयनान्वितस्वार्थस्य
स्मारितत्वात्पश्येति पदं अनाकांक्षितार्थमसंगतं प्रसज्येत ए
ता

प्र॰ कृ॰ १०९

109

वं प्रासादं पश्येत्यत्र प्रासादान्वितस्यार्थाभिधायकत्वात्पश्येतिप प्रदीपि
दस्य तगोपदं तेन संबध्येत तस्याश्च वाक्यार्थः कापि परिनिष्ठितो
नास्ति ध्येत॰ न त्वव्यभिचारात्रोपदं स्वार्थमात्रमेव स्मारयति ता
र्यातस्याणि तेषां व्यभिचारित्वादिति चेन्न मेवं पदृभ्यासादर
प्रत्यये साहित्ताय संभावनायाः प्रबोधवत्याः स्मरणहेतुत्वांगीकारा
त्॰ तत्र प्रबोधस्य च व्यभिचारिण्यपर्यातेः परिगुणितप्रणिधानसाहचर्या
दिजन्मतो विशेषात्॰ परिणामित्वाहि स्मृतेर्हेतवः प्रणिधानाभ्यासलि
गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रिताश्रयसंबंधानंतर्यवियोगैककार्यविरो
धातिशयप्राप्तिव्यवधानस्सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागा
धर्माधर्माः प्रामाणिकैः आसत्तिवेद्ययोग्यत्वरान्वयस्यापि साहचर्यस्म

मा
स्मरणहेतुः तस्मात्पदैरभिहिताः पदार्था एवाकांक्षादिमन्तः परस्परान्वयबोधं
न्तीति युक्तमाश्रयितुं मैवं त्वयापि पदस्य विषय... ः प्रत्यक्षाः प्रमाणाव
पर्ययसंशयादिष्वनन्तर्भावात्स्मृतय एष्टव्याः ताश्चान्वितगोचरास्तत्स्वरू
पमात्रगोचराः इति तुल्यो दोषः न च वाच्यमभिधानतः स्मारितमेव वा
क्यार्थान्... नसमाहृत्य र्यमात्रादिति गंगायां घोष इति वसतीत्याद
दौ पदतामभिहिततीरादीनां वाक्यार्थेन्वयप्रसंगात् अभ्यासातिश
यस्य पदार्थस्मरणहेतुः स च यथा पदानां स्वार्थे तथा तत्पदार्थान्तरे पि तेषां व्यभि
चारित्वात् तथा च स्वरूपमात्रगोचरेभ्यः पदेभ्यः स्मारिताः पदार्था आकांक्षा
दिमन्तः पदैरन्विता अभिधीयन्त इति न परस्पराश्रयता नापि पदानां
मानाकांक्षा आकांक्षा हि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा सा चाभिधानापर्यवसाना

पि

प्र॰ कृ॰ दभिहितार्थापर्यवसानान्नाभवति यथा बलवत्स्यत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा प्रदीपि॰
११॰ विभक्तिः स्मरणात्तेनैव तस्यान्विताभिधानासंभवादन्यस्यचानविधाना
दभिधानपर्यवसानार्थेवाकांक्षापर्यावा विश्वजितायजेतेत्यत्र कार्य
110 स्यविषयकरणान्वितनया प्रतीतेस्तस्यैवापर्यवसानाद्विधिश्रुत्याधि
कारिकल्पना॰ नैवंभूताकांक्षावशात्पदानामान्विताभिधानवि
रुध्यते॰ नन्वेतस्यापिपदानामन्विताभिधाने सामर्थ्यं न कल्पनीयं प्र
दसाधारितान्नामेवपदार्थानामाकांक्षादिवशादन्योन्यान्वयप्रत्या
यकत्वोपपत्तेरितिचेन्मैवं मानान्तरसाधितानां पदार्थानां वाक्यार्थ
प्रत्यायकत्वादर्शनात् नतु पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च पश्चात्
तः खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतोश्वो धावतीति धीरिति॰ चायादस्त्येव प

रा दार्थानां संसर्गबोधजनकत्वमिति चेन्न अनुमानादर्थापत्ते
र्वा तद्वत्संसर्गावगमात् तथाहि येषां पदार्थानामेकाधिकरणतया
अवगतानां प्रत्यायकत्वेऽनुमानानतिरेकः विपक्षकलितावगतानां
चार्थानां भावोपपत्तिरेव परिशिष्यते । अनिश्चितत्वे त्वनध्य
वसाय एव । अपिच । शब्दसामर्थ्यजन्यत्वे वाक्यार्थप्रत्ययस्य प
दार्थस्येव सत्यत्वसम्प्रमाण्यमप्युपपद्येत स्यात् प्रमत्तादिवाक्यस्यानंत
भावात् । किंच पदार्थानामनभिहितानां संसर्गबोधकत्वाभावादभि
हितानामेव तत्प्रत्ययः । तथाच पदार्थानां संसर्गप्रत्ययजनकसा
मर्थ्यं पदानां च पदार्थेषु तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यमिति द्वयं क
ल्पनीयमिति कल्पनागौरवमभिहितान्वयवादिनः अन्विता

प्र॰ क्र॰ २११ भिधानवादिनस्तु पदानां योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधानसामर्थ्यं प्रदीपि॰
मेकमेव कल्पनीयमिति कल्पनालाघवमित्ययमेव पक्षः श्रेयानिति
अन्विताभिहितान्वयवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते विनाभिधेयस्मरणं
मन्वयाप्रतिपत्तिः तेन तत्पदार्थस्मृतयस्तेषामन्वयबोधकाः
पदकदंबकश्रवणसमनंतरस्मारिकताश्चिन्मानसापराधादनुप
जातिपदार्थस्मृतेर्वाक्यार्थप्रत्ययानुदयाद् उदयाद्वोपजातपर
दार्थस्मृतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थस्मृतीनां वाक्यार्थप्रत्य
यहेतुत्वं तावदवसीयते न च पदार्थस्वरूपमात्रं वि[illegible]यस्मृती व
नामन्यथान्यथान्वयबोधकत्वमनुपपन्नमन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यं
स्मरणमात्रस्य सामर्थ्याभावेऽपि समभिव्याहृतपदकदंबकसम्

पजनितपदार्थस्मृतीनामाकांक्षादिसहकारिणीनां संभवात्के
वलबोधकत्वं सहकारिभेदोपाधानात् कथमन्यथा संस्कारे द्वि
ययोरन्यत्र परस्परसंगतार्थविषययोः प्रत्यभिज्ञायां पूर्वापरद
शाकालसंसृष्टैकवस्तुबोधकत्वं परस्परसहकारित्वया तेषामुत्व
त्पत्तावपितुल्यं नच पदार्थस्मृतीनां स्मृतानां वा पदार्थानामन्व
यबोधकत्वे शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसंगः लिंगप्रकरणस्थाना
नामिव शाब्दप्रमाणान्तर्भावोपपत्तेः ननु लिंगादिष्वप्यापत्तिकल्प
यित्वैव विनियोगप्रतीतेः स्वीकाराच्छाब्दत्वं नाविरुध्यते इह तु पदा
र्थस्मृतीनां स्मृतानां वा पदार्थानामन्वयबोधकत्वमितिवैषम्यं
शब्दावगतपदार्थजन्यत्वेनान्वयप्रतीतेः शाब्दत्वे चवक्तावगत

प्र·कृ·
११२
112

धूमजन्यस्यापिवह्निज्ञानस्यचाक्षुषत्वप्रसंगइतिचेन्न नैवमन्वयप्रतीतिं प्रदीपि-
जनयतांपदानामवांतरव्यापारत्वात्पदार्थस्मरणानां नचस्वव्याप-
रव्यवधानाद्व्यापारवतःकरणत्वंविहन्यते · प्राणादीनामस्वव्यवधा-
नेनफलसाधकानामकरणत्वप्रसंगात् · नचचक्षुषोलिंगज्ञान-
मवांतरव्यापारः अगृहीताविनाभावस्यानुमानानुदयाच्चाक्षुषस्थलेपि
लिंगस्यबोधकत्वात् · गुरुमतानुसारिभिरपिलिंगप्रकरणादीनांमंत्ररेणो
वघ्नातिकल्पनांविनियोजकानांशब्दप्रमाणांतर्भावाभ्युपगमात् · ननु
त्वयाप्यभिहितान्वयवादेतिस्रःशक्तयःकल्पनीयाःपदानांतावदर्थ-
स्वरूपानुभवजननशक्तिरर्थानांचान्योन्यान्वयप्रत्यायनशक्तिस्त-
दाधानशक्तिर्व्यापारापदानामिति · पदानांसाहचर्येणार्थस्मारकत्वा-
पुनःशक्तिद्वयंकल्पनीयं · पदार्थानामन्वयबोधनशक्तिस्तेषुतदाधा-

ना

र्थशक्तिश्चपदानां अन्विताभिधानेतुपदानामन्योन्यान्वितस्वार्थाभि
धानशक्तिरेकैवेतिकल्पनालाघवमितिचेन्न मैवं त्वयाप्यर्थान्तरेतत्ता
दन्वयेस्वार्थेचपदशक्तीनांकल्पनीयत्वात्. नवार्थान्तरान्वितस्वा
र्थाभिधायकमपिपदंस्वार्थस्यैववाचकंनार्थान्तरतदन्वययोर्जातिवा
चकमपिपदंव्यक्तितदन्वययोरिवेतिवाच्यं विकल्पासहत्वात् तथाहि. कि
जातिवाचकपदेनव्यक्तेरिवलक्ष्यत्वमर्थान्तरतदन्वययोस्तत्ववाचत्वं. ना
द्य: पदानामन्विताभिधानभङ्गप्रसङ्गात् नाद्वितीय: वाच्यत्वेतयो
रपिशक्तेरवश्यकल्पनीयतयागौरवस्यतादवस्थ्यात् किंचैकैकस्य
पदस्यप्रत्येकमाणस्यसमर्थमाणस्यवान्तत्पदार्थस्मरणजननतथाभि
धानरेकस्मिन्रणगोचराणांचतेषामेवपदानामन्योन्यान्वितपदार्थाभि

प्र.कृ.
११३
113

धानशक्तिः सकलपदगोचरस्य स्मरणस्य पदेष्वन्वितामिधानशक्तयाधा प्रदीपि
नशक्तिभ्रमतिश्च शक्तिद्वयकल्पनान्वितामिधानवदेपि तुल्या नचामि
हितान्वयेपि शक्तिकल्पनागौरवस्य तुल्यत्वाद्विनिगमनाभावश्चा
शंकनीयः विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तपदकदंबकसमभिव्याहा
रान्यथानुपपत्त्या पदस्मारितानामन्वितामन्वयोग्यान्वयपरत्वलक्षणमा
त्रावेनोपपत्तेः शक्तेरकल्पनीयत्वादनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्याया
यार उक्तं च विशिष्टार्थप्रयुक्ताहि समभिव्याहृतिर्जन इति न
नन्वेवं लक्षणाभवितुमर्हति तल्लक्षणाभावात् तथाहि वाच्यस्या
र्थस्य वाक्यार्थे संबंधानुपपत्तिः तत्संबंधवशात्प्राप्तस्यान्यस्य
लक्षणेत्यतः इति नचौदनं चैत्रः पचति पीठर इत्यादौ चैत्रापिठरादी

नामर्थानां वाक्यार्थसंबंधानुपपत्तिः न च पदार्थैर्लक्षिताः पदार्था नामान्वि-
तावस्थायाः पुनरन्वयांतरस्यालक्षितत्वेनैयं न लक्षणस्यात् लक्षणविरहादिति
चेन्न मेवमव्यापकत्वादेतस्य लक्षणलक्षणत्वासंभवात्। न हि विषं भुंक्ष्व
श्रि इत्यादौ चेन्न लक्षणमस्ति। तत्र सर्वेषां पदानां लक्षकत्वेन वाक्यार्थाभावात्। व्या=
वाच्यार्थाविनाभूतस्य वाक्यार्थेन पुनरन्वयाभावाच्च यदपि मतांतर
विशेषेण तु मुख्यार्थस्य परित्यागे मुख्यार्थेनाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणो
च्यत इति लक्षणलक्षणं तदव्यापकम् कुंडपायिनामयनमासमग्निहो
त्रं जुहोतीत्यत्र लक्षणाव्यापकत्वात्। उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं
जुहोतीति श्रूयमाणत्वात् प्रसिद्धाग्निहोत्रे चोपसदामभावात् कर्मांतरस्या
ग्निहोत्रशब्दः प्रसिद्धाग्निहोत्रसाधर्म्यलक्षणया वर्तते। न च तत्र मा[illegible]

प्र.कु.
११४

114

त्रैविशेषस्तदर्थस्यमानांतरागोचरत्वात् तस्मात्पदानांपदार्थस्यप्रदीप-
रूपमात्रपरत्वेवाक्यप्रमाण्यानुपपत्तिरेवलक्षणाक्षेपिकेतितदेव
लक्षणांलक्षणायाः सर्वलौकिकवैदिकलक्षणानांव्यापकत्वात्
त् तथाहि॰गंगायांघोषःप्रतिवसत्यादित्योयूपःकुंडपापिनाम
यतेमासमग्निहोत्रंजुहुतीत्यादावास्तिपदार्थमात्रपरत्वेवाक्यप्रा
माण्यानुपपत्तिः ननुतत्रवाच्यार्थान्वयानुपपत्तिरस्यास्तितत्क
थमिदमेवलक्षणामितिनियम्यतइतिचेत् ॰मैव वाच्यार्थान्व
यानुपपत्त्यभावेपिलौकिकवैदयोर्लक्षणादर्शनात् ॰तथाहि लौ
के॰स्ववर्णपुष्पांपृथिवींचिन्वंतिपुरुषास्त्रयः शूरश्चकृतविद्यश्च
याभिजानातिसेवितुं इत्यादौपदार्थानामन्वयसंभवेपितेषा

योजकेतात्पर्यासंभवेनवाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेः प्रतीयमानवाक्या
र्थहिंस्यात्सर्वादित्वंसंपदोहेतुरिति धृतिनास्वीक्रियते· तथाचवेदेवाः
पूर्वैर्द्वेपिष्ठुत्यादौसंभवत्येववाक्यार्थान्वयेकैमर्थ्यकवशेनदेवता
ल प्राशस्त्यकल्पनायाकार्यःप्रशस्त्यलक्षणे· तस्माद्वाक्यप्रामाण्यानु
पपत्तिरेवलक्षणान्तोपिकेतिनिश्चितं मम: शक्तिचेहापिलोकानुसा
रेणविधिस्वार्थप्रत्यायनप्रयुक्तसमभिव्याहृतानामर्थमात्रप
रत्वेपदानांप्रामाण्यानुपपत्तिः विधिस्वार्थप्रयुक्ताहिसमभिव्याह
तिर्जनितधृतिन्यायात्· शक्तिवशब्दानामर्थस्वरूपसंबंधवशाभिर
त्वितावस्थायांच तथाचार्थस्वरूपबोधनसामर्थ्यातिशयाधिकसामर्थ्य
कल्पनायापि ननुपदानांसंस्कारोत्मैवमात्रोपयोगान्नाभिधायात्

प्र॰ क॰ ११५ त्वं॰पदार्थानामपिस्ववाचकपदसंस्कारोत्मेवकारणंतत्स्मारकत्वमपि प्रतीति॰
धायकत्वप्रसंगादितिचेन्न पदानामेवपदार्थस्मरणाभिधायकत्व२
स्यलौकिकपरीक्षप्रसिद्धिसिद्धस्यातिवारणीयत्वात्॰ शब्दविषयावि
ज्ञानस्यैवपदार्थस्मरणजननशक्त्युपहितस्याभिधाव्यापार 'त्वेनस्वी
कारात्॰ अन्यस्यचपरिस्पन्दप्रयत्नलक्षणस्यव्यापारस्याविभौति-
-णेवाश्रुं देवेनतत्यामताधिकरणेडुतिरूपत्वात्॰ तस्मात्समभिव्याह
तपदकदंबकस्मारितपदार्थानांपरस्परान्वयप्रत्ययोलाक्षणिकः
शाब्दश्चेतिसर्वमवदातं तथाचोक्तंमीमांसावार्त्तिककारमिश्रैः
नाविज्ञंचातिसाम्यर्थवाक्यार्थापिपदानिनः वाक्यार्थोलक्षणा
णाहिसर्वत्रैवेतिचास्थितिरिति प्रयोगश्च॰शाब्दीतात्पर्यविषय

यान्निषंगस्यलक्षकाः तत्तात्पर्याभिधानत्वात् · द्वेलंभुंक्ष्वेतिप्र
द्रुवत् विवादपदानिपदानिलक्षणापदार्थतामत्योन्यात्वयप्रु
तिपत्तिपराणिऽन्वितप्रतिपत्तिपरत्वेसतिपदत्वात् विषंभुंक्ष्वे
तिपदकंदर्भकवत् नचपदानिस्वार्थपरित्यागेनलक्षणयात्वय
प्रतिपत्तिपराणिउक्तसाधनस्यात्त्वदुदाहृतवाक्यवादित्याभास
समानयोगक्षेमता अस्यैवत्वदुदाहृतानुमानवाक्यस्यस्वार्थप
रित्यागापरित्यागयोः तदनुपपत्तेः नद्याहि स्वार्थपरित्यागेवि
शिष्टसाध्यप्रतीत्यभावाद्धेत्वाविघातकत्वात् अपरित्यागेवा
तत्रैवानैकांतिकत्वात् मुख्यार्थेबाधोपाधिप्रयुक्तत्वाच्चस्वार्थ
परित्यागस्य · इहचबाधाभावान्नस्वार्थपरित्यागानुमानं · तस्माद्

प्र·कु·
११६
116

भिहितान्वयवाद एव श्रेयानिति केचिदाचार्याः नचैवमस्मत्सिद्धांतः भा प्रदीपि·
ष्यकारसंमतत्वात् · न च पाचसमन्वयसूत्रे वेदांतवाक्यानि प्रसक्तत्यभा
ष्यकारः प्रतिपादयति स्म न च वतद्रुतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपाविषये र्या
निश्चिते समन्वये च गम्यमाने पर्यं नरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रु
तकल्पनाप्रसंगात् नत्र च पदार्थानामेवान्योन्यान्वयप्रत्यायकता प्र
तीयते मंडनमिश्रादिभिरप्यंगीकृतत्वात् पदार्थांतरतुल्यत्वा
द्विधाकांक्षादिबंधनः न संसर्गः पदार्थानां स्वप्रावेदकः प्रदर्शितः
संबंधयोग्यरूपेणतस्मात्संबंधभागितः विशिष्टार्थप्रवृत्तानां हि
समभिव्याहृतिर्जिन इति व्यवहारे भट्टनय इत्यंगीकारात् भट्टपादै
श्च वाक्यार्थस्य सर्वत्र लाक्षणिकत्वस्वीकारात् वाक्यार्थेलक्ष्यमाणे

हि सर्वत्रै वेतिवास्यतिरिति तस्मात्पौरुषेयवाक्येभ्य इवापौरुषेयेभ्यो
वेदान्तवाक्येभ्यो लब्धस्यार्थस्य प्रोक्तलक्षणं ब्रह्मास्ति प्रमिति सिद्धं १४
ननु कथमपौरुषेयत्वं वेदान्तानां तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात् न
त्वपौरुषेया वेदाः संप्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्म
वदित्यनुमानमस्तीति चेत् नैवं विशेषणासिद्धेः पौरुषेयवेद
वादिभिः प्रलये संप्रदायविच्छेदस्याभ्युपगमात् अस्मर्यमाणकर्तृ
कत्वं किमप्रमीयमाणकर्तृकत्वं विवक्षितं उतस्मरणागोचरक
र्तृकत्वं नाद्यः तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि
जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद ए
वाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिदं सर्वमसृजत

ऋचोयजूंषिसामानीत्यादिश्रुतिभिः कर्तुः प्रतीयमानत्वात् नापि द्वि प्रदीपि·
तीयः विकल्पासहत्वात्· तथाहि· किमेकेनास्मरणं विवादितं उत सर्वा
स्मरणम् नाद्यः मुक्तक श्लोकादावनैकान्तिकत्वात्· न द्वितीयः स
र्वास्मरणस्यासर्वज्ञाविज्ञानाविषयत्वात्· ननु वाचाविरूपनित्य
याया यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै नाविके
तमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम्· अनादिनिधना नित्या वागुत्सृ
ति· ष्टा स्वयंभुवेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो वेदस्य नित्यत्वावगमात्·
पौरुषेयत्वप्रतिपादकानि कल्पान्तेषु संप्रदायप्रवर्तकत्वपराणी
ति चेन्न· मैवं वाचाविरूपनित्ययेत्यस्य स्ववाचकस्य वर्णे चोपदत्वप्रति श्रु
मितिवाक्यशेषाद्विनिवृत्तौ ति विधिपरत्वावगमात्· अन्यथाप्यदर्शन

स्य प्रामाण्याभावे प्रमाणत्वानुपपत्तेः यो वै वेदांश्च प्रहिणोतीत्यस्य च
पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वयोः साधारणत्वात् एवं निर्मायापि वेदानां
प्रत्नसंभवात्. मन्त्रप्रोक्तं सनातनामित्यस्य वाक्यस्योक्ता क्र
त्वाच्च मेधावी वहलोके महीयत इति वाक्याद् उपाख्यानानुवचन
प्रवरगृह्यांसापरत्वात्. मृतादिति धर्तानित्यानि स्मृतौ प्रपाति
मन्वन्तरे वेदाः प्रक्रान्तिरन्याविधीयत इति स्मृत्यन्तरे विरोधेतानि
रोचकत्वाद् देवविनित्यत्वप्रतिपादकानामन्यार्थत्यापौरुषेय
त्वप्रतिपादकवाक्याबाधकत्वात्. पौरुषेयत्वमेव वेदानां निश्चि
तम्. अनुमानतोऽपि तत्पात्वम प्यसामो वेदवाक्यानि पौरुषे
याणि वाक्यत्वात् कालिदासवाक्यवत् इति वेदवाक्यान्यात प्रमाणी

प्र.क. नापि प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वान्मन्वादिवाक्यवत् ननु वेदस्याध्य- प्रदीपि.
११८ यनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनवाक्यत्वाद् अधुनाध्ययनवच्च
118 इत्यनुमानात्सम्प्रति साधनतेति चेन्न मैवं सर्ववेदाध्ययनप्रतीका-
रे दृष्टान्तासिद्धेः । अतीतकालीनाध्ययनप्रतीकारे बाधान्तासिद्धप्रसा-
धनत्वात् । सर्गकालीनाध्ययनप्रतीकारे सर्गमनंगीकुर्वतां मीमां-
मांसकस्याश्रयासिद्धेः भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं भा-
स रताध्ययनत्वेन साम्प्रताध्ययनं यथेत्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् ।
अपि तु भारतकर्तृस्मरणबाधः कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं
प्रभुं को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् नहि इहापि स कर्तृ-
कत्वप्रतिपादकश्रुतिर्विरोध इति समानम् विपक्षे बाधकाभावाप्रमाणे

तत्वाद्युक्तोन्मत्तादिवदप्रामाण्यप्रसंगो बाधकस्तर्कः अथ बालोन्मत्तादि
वाक्यानामनाप्तप्रणीतत्वेनाप्रामाण्यं इह तु तदभावादाप्तवाक्यवत्प्रा
माण्यमुपपद्यत इति चेन्न मैवं अनाप्तप्रणीतवाक्यस्य जगति प्रा
प्तप्रणीतत्वनियमदृष्टेः अन्यथा वक्तुरभावे वाक्यस्योत्पत्ति प्र[illegible]णी=
ण्योरसंभवात् अथाप्याभिव्यक्तिरेव शब्दानां वक्तृव्यापारान्नोत्पत्तिः
मैवं (एवं सति पाषंडाद्यागमानामपि नित्यत्वप्रसंगात् (सर्वदोपलब्ध्या
नुपलब्धिप्रसंगश्च) किंच शब्दोऽनित्यः कृतकोऽवासामान्यवत्त्वे सति
अस्मदादिबाहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् घटवदित्यनुमानेन शब्दानां कृ
तकत्वेन पौरुषेयत्वासिद्धिः न च मीमांसकं प्रति योगिव्यवच्छेदा
मस्मदादिपदं व्यर्थमिति योगिनामनभ्युपगमादिति वाच्यं स्वम

प्र॰कृ॰
११९

नैव्यभिचारनिवारणार्थत्वात्॰ तथाचचिरंतनाचार्याणामपिस्वमते प्रदीपि॰
व्यभिचारनिवारणार्थविशेषणोपादानंदृश्यते॰ नित्यःशब्दोधति
धर्मितावच्छेदसति श्रावणत्वात्शब्दत्ववदिति नहिवर्णानित्यत्ववा
दिमतेवर्णातिरिक्ताधर्मयउदात्तादयोधर्माःसंतियेस्यावर्त्तेरन्
स्वमतेनधनित्वधर्माणांवोदात्तादीनांसद्भावाउपपद्यतेध्वनितधर्मत्व
त्वेसतीतिविशेषणं नचोपात्त्यादिशब्दभागासिद्धिः श्रोत्रग्राह्य
शब्दविशेषस्यैवपक्षीकरणात् नचैवमपिविशिष्टधर्मिहेत्वोरसि
द्धिस्तत्रश्रोत्रैकस्यैवध्वनेर्समवायानंगीकारात् एकस्यशब्द
स्यवहनाभृत्यन्तत्वानुपपत्तेरितिवाच्यं॰ शब्दनित्यत्ववादिमतेध्वनेस्य
दोषस्यतुल्यत्वात् व्याघातकत्वेनजात्यन्तरत्वापत्तेः तथाहि॰

119

य न
भवदिंद्रियग्राह्यः शब्दः पक्षोऽस्मदिंद्रियग्राह्यत्वे वा नाद्यः प्रतिवादिनं प्रत्यसिद्धेः नद्वि
तीयः वादिनं प्रत्यसिद्धेः नतस्माल्लोकप्रसिद्धिसिद्धशब्दत्वजात्याधार एव शब्दोऽ
नित्यत्वसाधने पक्ष इति वाच्यं। एवमनित्यत्वसाधनेऽपीति न काश्चिद्दोषः न
च स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात् कालात्ययापदिष्टमऽ
नित्यत्वानुमानं प्रत्यभिज्ञायाः जातिविषयत्वेन व्यक्तिविषयत्वेन वा संदि
ग्धमात्या यावाधकत्वानुपपत्तेः ननु विवादाध्यासितः कालो वेदाध्ययनपू
र्वः कालत्वात् संप्रतीपन्नकालवदिति प्रत्यनुमानविरोध इति चेत् मैवं
विकल्पासहत्वात् तथाहि किं वेदग्रहणाय नात्मा कालः किं वा तदुत्पादोत्तरका
ल उत सर्वकालः पक्षीक्रियते पक्षत्रयेपि मीमांसकस्य धर्म्यसिद्धिः प्रथमेव प्रा
तिज्ञापदयोर्व्याघातो निरिष्यते कालिदासादिवाक्यपाठेऽप्येवमनुमानोत्थाऽ

वि

प्र॰ कु॰ नादृभासस्समानयोगक्षेमत्वाचानुमानस्य॰ नन्वशरीरस्येश्वरस्य वक्तृत्वादि प्रदीपि॰ प्र॰
५८॰ व्यक्तिरूपवर्णोच्चारणासंभवात्कथं तत्प्रणीतत्वं वेदस्येति चेन्न मैवं स्वभा
वतोऽशरीरस्यापि परमेश्वरस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहग्रहणोपपत्तेः
120 तदेवं वेदे पौरुषेयत्वानुमानस्य निरस्तसमस्तदूषणत्वात्तथा वेदाः पौरुषे
या इति प्राप्ते अत्र समाधिरभिधीयते कृतीनामीश्वराज्ञत्वे केवलम्प्र
ति पुरुषकृते मानान्तरोपलब्धार्थैरवताकृतनमीयते किमिदं पौरुषेयत्वं ना
म यदि प्रकृतयः स्वतः प्रमाणत्वेनोदाहृताः किं पुरुषाधीनोत्पत्तिम
त्त्वं वेदानां पौरुषेयत्वं उत प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वं तत्राद्यो
गीक्रियते आकाशवन्नित्यत्वेन सर्वगतत्वेन च कालतो देशतश्च क्रमस्य
स्यातां वर्णानामनित्यो उच्चारणप्रतिपत्तिक्रमाविशिष्टानां पूर्वपूर्वक्रम

त्रस्मृतिनिमित्तत्वात्तत्स्मरणोत्तरक्रमवतां वेदवाक्यानां सांप्रतम
पि गुरुमुखाधीतानुवृत्तिमत्तया सर्गसमयेपिक्रत्यात तथात्वस्य प्रतिपादयि
तुमुचितत्वात् द्वितीयस्तु न प्रमाणांतरेणार्थमुपलभ्य तद्बोधकरणा
दाविरचितत्वात् इति श्रुतिभिः प्रतिपादितत्वात् न च गुरुमुखाधीतानुवृ
त्तिमत्त्वस्य वर्णान्यथानुपपत्त्यैव प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्याविरचितत्वं
सिध्येत् इदानीमस्मदादिभिरुच्चार्यमाणऋग्वेदवाक्येषु मालतीमाधवा
दिवाक्येषु च व्यभिचारात् एतेन प्रमाणान्तरवाक्यस्य रचनान्यथानुप
पत्त्या मानान्तरोपलब्धार्थविरचितत्वकल्पनापि प्रत्युक्ता अस्मदादिभिरुच्चा
र्यमाणमत्वादिवाक्येषु व्यभिचारात् किंच यदि विरचितत्वान्यथानुपपत्ति
र्मानान्तरोपलब्धार्थरचनां कल्पयेत् तर्हि नैव ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो

श्री

ग्र॰कृ॰ वायोः सामवेद आदित्यादिति वेदानामग्न्यादिभ्यो जन्मश्रवणात्तत्कर्तृकत प्रदीपि॰
१२१ येश्वरकर्तृकत्वनियमो न स्यात् । अ पत्तस्मा ज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि ज
ज्ञिरे इत्यादिवाक्येभ्यो वेदानामीश्वरकर्तृकत्वाधिगमादा स्तां देवताप घि॰
121 रंतत्वाकारमितिकल्प्येत नहि विरूपस्वयंभुवा वाचा विरूपा नित्यया ह्यनादिनि
धना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेत्यादिप्रकृति स्मृतिश्रुतिभ्योपि वेदानां नित्यत्वाव
गमात्तस्माद्यज्ञादित्यादिवाक्यं संप्रदायप्रवर्तकत्वपरमिति कल्पनानप
कृतोपिदं ड वारिता नन्वेषामन्यपरत्वान्नैतेभ्यो नित्यत्वासिद्धिरिति चेत्
नैवं । देवताधिकरणन्यायेन प्रमाणान्तरप्राप्तिविरोधयोरसत्तोरन्यपरा
णामपि स्वार्थे प्रामाण्योपपत्तेः एतेन वाक्यत्वादिति पौरुषेयत्वानुमा
नमपि परास्तं पुरुषप्रणीतत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनत्वात् प्रमाणान्तरे

णार्थमुपलभ्य विरचितत्वसाधनेव मालतीमाधवादिष्वनैकांतिकत्वात् तथा
प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वादाप्तप्रणीतत्वानुमानेऽपि सिद्धसाधनता. आप्तेनो
च्चार्यमाणत्वमात्रस्याप्तप्रणीतत्वस्यापौरुषेयवादिभिरप्यभ्युपगमात् प्रमा
णांतरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वानुमानेन हेतोरन्यथासिद्धिः अस्म
दादिभिरुच्चार्यमाणेदानींतनवेदवाक्यानामिव सर्गकालीनानामपि
तेषामीश्वरेणोच्चार्यत्वमात्रेणापि प्रमाणवाक्यत्वोपपत्तौ प्रमाणान्तरा
धिगतार्थपूर्वकविरचितत्वस्यानुमानस्याप्रयोजकत्वात् तस्य च सर्वज्ञत्वाद
तीतकल्पान्तान्तर्गतवेदापरोक्ष्यसंभवात्. अविग्रहस्यापि तस्य भक्तानुकं
पितया लीलाविग्रहग्रहणेन तदुच्चारणोपपत्तेश्च. एतेन सर्गकालीनाध्य
यनस्य पूर्वपूर्ववेदाध्ययनपुरःसरत्वमपि समर्थनीयमिति न चाश्रयासिद्धिः

प्र·कृ·
१२२
122

वेदांतिभिः सर्वांगीकारात्। न च भारताध्ययनस्य तद्ध्यायित्वप्रसंगेना(भा)ऽऽसमानयो प्रदीपि-
गलेभनानात्वं दृष्टत्वेन कर्तृस्मरणेन वा बाधात् न चैवमपि कर्तृस्मरणस्याबाधः
तस्याः संप्रदायप्रवर्तकत्वपरतयाप्युपपत्तेः अन्यथानित्यत्वप्रतिपाद
कवाक्यानामतत्त्वकारित्वप्रसंगात्। भारतस्यानित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणा
भावाच्च। न च वेदानामनाप्तप्रणीतत्वादाप्तप्रणीतत्वमनुमानमुक्तमा
काशादौ व्यभिचारात् अप्यशब्दत्वे सतीति विशेषणाद्दोषः
नैवं आप्तप्रणीतत्वाभावस्य पूर्वोक्तन्यायेन वेदेप्यंगीकारात्। न च वे
दसातिपाषंडाद्यागमानामपौरुषेयत्वं मानांतरेणाप्युपलभ्यते
तत्पुरुषविरचितत्वस्य सौगतादिभिः स्वयमेवांगीकारात्। प्रसिद्धं च।
न च सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबहिरिंद्रियप्रत्यक्षतया वर्णानां कृतकत्वात्

मानमस्मदादिबहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वस्यकालाकाशादेर्नित्यत्वेनमाहं प्रत्य
नैकांतात्सत्प्रतिपक्षत्वाच्च॰ श्रोत्रंनित्यद्रव्यग्राहकंनिरवयवेंद्रियत्वान्म
नोवदितिअहमतेनप्रयोगसंभवात्॰ नचश्रोत्रेणानित्यद्रव्यग्राहकंश्र
नित्यरूपत्वविशेषगुणग्राहकंवाबहिरिंद्रियत्वात्तदाचक्षुर्वदितिप्रत्यनु
मानबाधः प्रप्यमानमानुनयतस्यनित्यगगनादिग्राहकत्वेनदृष्टांत
स्यसाध्यवैकल्यात्॰ द्वितीयेनरूपनिग्राहकत्वयासिद्धसाधनत्वात्॰ व्य
क्तिभेदासिद्धेश्चसएवायंगकारइतिप्रत्यभिज्ञायांजातेर्विषयत्वकल्पनात्
पपत्तेः ——— ध्वन्यानित्यत्वानुमानेदुर्वारः नचद्रुतोगकारोविलंबितो
गकारइतिविरुद्धधर्मसंसर्गात्वाद्गकारव्यक्तिभेदा ——— स्यांःप्रतीते
र्ध्वनिविषयत्वयावर्णविषयत्वाभावेनप्रामाणिकविरुद्धधर्मसंसर्गस्यासिद्धेः

प्र·कृ· प्रातीतिकस्यचतस्यभारि कूपार द्विविधानन्तस्यभेदसाधकत्वात्· वेदांतवादि प्रदीपि·
१२३ भिःसर्गस्यतादिप्रोक्षितकालस्यचांगीकारात्· अतीतकालशब्देनतत्र नौ
कारेणानुमानप्रवृत्तावपिनाधर्म्यसिद्धिः नचाभाससमानयोगक्षेमता
123 भासत्वाध्ययनानामनादित्वातिरसिनउरक्ताग्निरतत्वात् एवमपौरुष
यतयाविदानानामसंभावितापौरुषदोषसंसर्गेभ्यस्तेभ्योविगलितनिखि
लभेदविभुप्रब्रह्मप्रमितिरिसि नित्यसिद्धि १५ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राज ध्व
काचार्यश्रीज्ञानोत्तमपूज्यपादशिष्यश्रीचित्सुखमुनिविरचितप्रत्यक्तत्व
प्रदीपिकायांप्रथमः परिछेदः १ ननुकथंविगलिताखिलभेदब्रह्मप्रति
पत्तिः प्रत्यक्षादिविरोधात् तथाहि प्रत्यक्षेणतावदिदमस्मात्भिन्नमि
तिनीलपीतादिभेदमध्यवस्यामः अप्यमत्ताकिप्रत्यक्षंभेदमेवगोचरयत्यत

वस्त्वपि यदि वस्त्वपि तदापि भेदपूर्वकं तज्ज्ञोचरे येत्तत्पूर्वकं वा -- युगपदेवोभयं वो
नाद्यः धर्मिप्रतियोगिवस्तुप्रतिपत्तिमन्तरेण भेदस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादन्त ए
वनभेदग्रहपूर्वको वस्तुग्रहः नच वस्तुग्रहपुरःसरो भेदग्रहः बुद्धेर्विरम्यव्यापा
राभावात् नापि युगपदुभयग्रहः कार्यकारणबुद्ध्योर्योगपद्याभावात् ध
र्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तौ हि भेदप्रतिपत्तेः कारणं संनिहितेपि धर्मिण्येव सांनि
हित्वप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण भेदप्रतिपत्तिव्यतिरेकस्य वादिप्रतिवा
दिनोः संमतत्वादिति मैवं स्वरूपभेदवादिनेप्रत्येतव्यं वा विकल्पानामनवसरदु
ष्यत्वात् वस्तुग्रहस्यैव भेदग्रहत्वात् नव वस्तुस्वभावस्यैव भेदत्वेन तद्ग्रहस्य प्र
तियोग्यनपेक्षत्वप्रसंगः वस्तुस्वभावतया भेदस्यानपेक्षत्वेपि तस्य सावि
कल्पकव्यवहारप्रतियोगिसापेक्षतोपपत्तेः दृश्यते हि प्रादेशमात्रपरिमाणस्य

प्र॰कु॰
१२४

स्यवस्तुनोऽनपेक्षत्वात्तद्वस्तुस्फुरणं दीर्घमिति सविकल्पके व्यवहारे तद्गताधिकप
रिमाणवस्तुग्रहणसापेक्षता नच धर्मभेदवादिनं प्रत्यप्येते विकल्पाः प्रसरमर्हं
ति युगपदुभयग्रहेऽपि विरोधाभावाद्सांनिहित्ये धर्मिणि प्रतियोगितिवा र
युगपदुभयग्रहाभावेऽपि सांनिहित्यस्थले तद्देवदत्त इति वद्पर्यायमेवोभय
ग्रहोपपत्तेः नच धर्मभेदवादे तस्य तत् — भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वादनवस्था
दोषापत्तिः मूलक्षतेरभावात् मूलक्षतिकरी प्राकृरनवस्था हि — णामिति
न्यायात् — धर्मपदेऽपि धर्मिणो भेदेन प्रतिपन्नस्य प्रतियोगित्वायां परस्प
राश्रयदोषः स्तम्भात्कुम्भस्य भेदासिद्धौ कुम्भात्स्तम्भस्य — सिद्धिरिति तत्र प्रति
पन्नभेदस्य तत्प्रतियोगित्वायां तद्व्यपरिहरः स्यात्मनोऽपि तत्प्रसंग इति चेन्न मैवं
विद्यमानभेदयोर — रूपेण स्फुरतो धर्मिप्रतियोगित्वोपपत्तेरेकस्मिन्भे

प्र॰दी॰पि॰

प॰

दग्रहप्रसंगाभावात् ननु क्षीरनीरयोर्विद्यमानभेदयोग — — वरूपग्रहणे
भेदग्रहो न दृश्यत इति चेत्त नैवं तत्र समानाभिहारलक्षणदोषप्रतिबंध:
देवतदग्रहोपपत्तेः एतेन दूरस्थल — स्थत्त्वोरपि भेदग्रहप्रसंगः प्रत्युक्तः
उक्तं चातिदूरात्सामीप्यादिंद्रियघाताऽन्मनोऽनवस्थानात् सौक्ष्म्याद्व
वधाने — — ॥ ॐ ॥ संवत् १९८० कार्तिक वदिप्र॰ ७ समाप्तम् शुभम्
लि॰ साधुराम लिखारी मुलाजम मंदिर श्री रघुनाथजी प्रस्तकालय जंबूस्थे

नं॰ १६०५ नं॰ ४

म॰ तं॰ २२५ प्रदीपि॰

125

इतिमन्त्रतत्त्वप्रदीपिकायां मूलंसमाप्तम् शुभम्